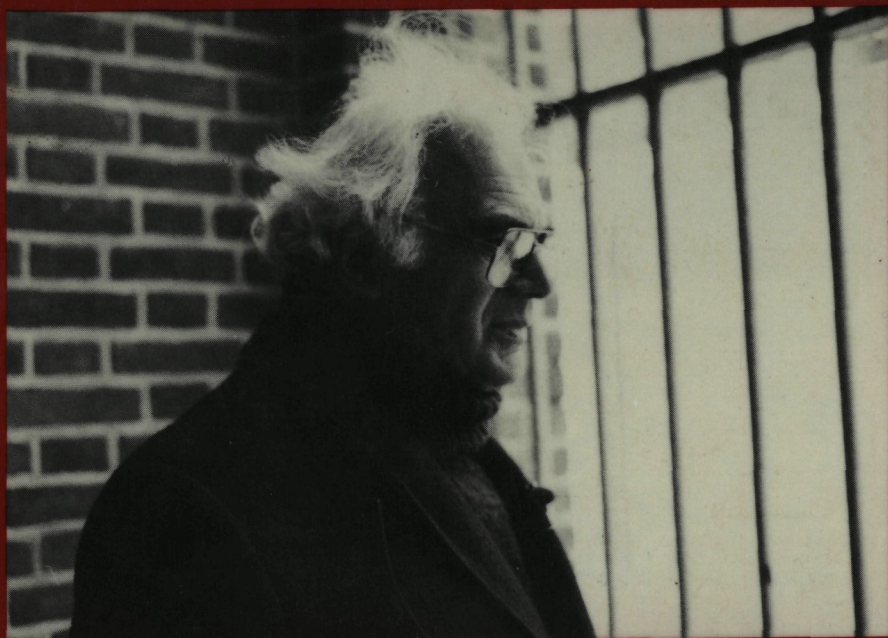

**SAL
SANTEN
SCHIMMEN-
SPEL**

Filmdagboek

Sal Santen (Amsterdam, 1915) was al voor de Tweede Wereldoorlog, in de jaren dertig, actief in de links-revolutionaire beweging. Hij oriënteerde zich op Leo Trotski en diens Vierde Internationale: de niet-stalinistische variant van het bolsjewisme.

Na de oorlog wordt Santen één van de leiders van de Vierde Internationale. Hij beschouwt zich als beroepsrevolutionair en trekt in 1953 een jaar lang door Latijns-Amerika om daar de organisatorische basis te helpen leggen voor de strijd tegen de onderdrukking. Politiek is voor hem geen abstract ideaal, maar een ethisch gebod, waarvoor hij desnoods de wet overtreedt.

Wegens illegale hulp aan de Algerijnse vrijheidsstrijd wordt hij in 1962 door de rechtbank in Amsterdam tot vijftien maanden gevangenisstraf veroordeeld.

In 1963 bereikt zijn leven een ingrijpend keerpunt. Sal Santen stapt uit de revolutionaire beweging en wordt schrijver. Zijn boeken vertellen van zijn joodse jeugd, van de oorlog waarin de hele familie is vermoord, van zijn politieke ontwikkeling en van zijn pijnlijke breuk met de kameraden, van wie Michel Raptis, politiek erfgenaam van Leo Trotski en leider van de Vierde Internationale wel de belangrijkste was.

Begin 1982 kiest cineast Rudolf van den Berg Sal Santen tot hoofdpersoon van een film. Vanaf het moment dat Santen besluit om mee te doen, houdt hij een dagboek bij. Op indrukwekkende wijze beschrijft hij wat het maken van deze film bij hem teweegbrengt: herinneringen, angsten, dromen en ten slotte het dilemma of hij zijn kameraad van weleer, Michel Raptis, na twintig jaar wel of niet weer zal ontmoeten.

In een uitvoerig voorwoord schetst Igor Cornelissen de betekenis van Sal Santen en getuigt van zijn jarenlange persoonlijke vriendschap.

Sal Santen publiceerde: *Jullie is jodenvolk, Brand in Mokum, Deze vijandige wereld, Adiós Compañeros, De kortste weg, Stormvogels, Sneevliet, rebel en Een geintje.*

SCHIMMENSPEL

Sal Santen
Schimmenspel
Filmdagboek

Met een voorwoord van Igor Cornelissen

TABULA

BV UITGEVERSMATSCHAPPIJ TABULA
AMSTERDAM 1982

Redactie: Jacques Giele

Copyright © 1982 Sal Santen, Amsterdam

Copyright Voorwoord © 1982 Igor Cornelissen, Zwolle

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande toestemming van de copyrighthouders.

Omslag: Franjo Manyoky, Amsterdam

Boekproduktie: Ar Nederhof, Amsterdam

CIP-gegevens:

Santen, Sal—Schimmenspel : filmdagboek / Sal Santen ; met een voorw. van Igor Cornelissen ; [red. Jacques Giele]. — Amsterdam : Tabula. — Foto's

ISBN 90-70585-11-1

SISO 330 UDC 32 UGI 910

Trefw. : politiek ; dagboeken.

Voorwoord

Journalisten omschreven hem destijds als een grote, mollige man die zich in vele bochten wrong om zoveel mogelijk schuld op zich te laden en zodoende zijn vriend en politiek leider Michel Raptis te ontlasten.

Vooraf de verslaggevers van *Het Vrije Volk* hadden het moeilijk. Zij kenden Sal Santen uit hun bedrijf als redactie-stenograaf. Een vriendelijke, plichtsgetrouwe man die snel werkte.

De arrestatie, het lange voorarrest, en vooral het strafproces in juni 1961 tilde de mistige Vierde Internationale ver uit boven het niveau van moeizaam gestencilde blaadjes die slechts door een enkeling serieus werden genomen.

Wie had er ooit gehoord van een Vierde Internationale? Trotski? Communisten die nog roder waren dan Moskou? En dan de dagvaarding. Daarin was sprake van valsemunterij, de aanmaak van Franse identiteitspapieren en de fabricage van mortieronderdelen. Dat het de toen vijftigjarige Griekse ingenieur Michel Raptis en de vijfenveertigjarige stenograaf Santen om politieke hulp aan de Algerijnse revolutionaire organisatie FLN was gegaan en niet om financieel gewin – dat wilden zelfs de rechters wel aannemen.

Ik behoorde in Nederland tot de weinigen die de publikaties van de Vierde Internationale met aandacht en meestal met instemming las. Lange resoluties van Wereldcongressen, gedegen analyses over Zuid-Amerika, uitputtende beschouwingen over de toestand in China. Sal Santen had ik kort voor zijn arrestatie leren kennen.

Ik bewoog mij op de, zoals dat destijds heette, uiterste linkervleugel van de sociaal-democratie en was voorzitter van de socialistische studentenorganisatie. Sal vond dat ik lid moest worden van 'de Vierde'. Ik had enkele politieke bezwaren. Wat betekende precies dat ik onvoorwaardelijk voor de verdediging van de Sovjet-Unie tegenover het imperialisme moest zijn? Sal stelde zich ruim op. Andere veteranen uit de trotskistische beweging, hoorde ik veel later pas, hadden me niet zo geschikt gevonden. Niet vanwege eventuele politieke afwijkingen

maar omdat ze me een soort bohemien vonden. Ik speelde immers in een jazz-orkest, had nogal wat niet-politieke vrienden, bezocht Amsterdamse café's en had de roep veel vriendinnen te hebben. Enz.

Sal tilde daar niet zwaar aan. Stond ik aan de kant van de koloniale revolutie? Deelde ik Trotski's kritiek op Stalin? Zag ik in dat de Partij van de Arbeid het socialisme in Nederland geen stap dichterbij zou brengen? Er kwam natuurlijk wel meer ter tafel, maar voor de hoofdvakken was ik blijkbaar geslaagd, want Sal vroeg waarop ik eigenlijk nog wachtte. De Vierde Internationale was weliswaar een revolutionaire *voorhoede* die nog hoge eisen stelde, maar ze konden mij best gebruiken.

De arrestatie maakte voorlopig een einde aan het leven van de Nederlandse afdeling van de Vierde Internationale. De Nederlandse samenleving merkte overigens weinig van dat non-actief. Er waren niet meer dan veertig leden en het 'revolutionaire werk' bestond voor een groot deel uit langdurig vergaderen. Ik zelf kreeg op de avond van de arrestatie een anoniem telefoontje: 'Sal is gearresteerd', waarmee ik weinig kon beginnen. Niemand van het Nederlandse groepje trotskisten wist precies waar Sal toen mee bezig was. Laat staan ik, het nieuwbakken lid. Ik wist dus niet wat ik met die waarschuwing aan moest, iets te verbergen had ik niet; er was in mijn huurkamertje geen correspondentie of archief. Een enkeling uit de beweging vroeg mij of ik jaargangen van het trotskistisch blad 'tijdelijk' wilde bewaren. Een zekere angst sloeg toe. Men waande zich weer in bezettingstijd.

In zijn filmdagboek vertelt Sal Santen van de dromen die hem plagen. Mijn nachtmerries zijn zelden politiek gekleurd, maar ik herinner me er een, niet lang na Sals en Michels veroordeling, die aangeeft dat een kleine paranoia ook mij toen niet vreemd was.

Ik werd bezocht door twee mannen in witte jassen, één met een injectienaald vooruitgestoken, die mij vriendelijk probeerde te overreden dat het het beste was als ik me door hem liet behandelen. Ik verzette me hevig zoals de volgende morgen bleek toen ik met een bloedende hand wakker werd. Ik was in mijn droom uit bed gestapt en had tegen een balkondeur geslagen, net op de plek waar een spijker zat.

Wat had ik allemaal door elkaar gehaald? De Moskouse processen? Het complot van de Moordenaars in Witte Jassen, Stalins laatste anti-semitische campagne? Of gewoon de 'medische proeven' in Duitse kampen waarin ik niet had gezeten maar een deel van mijn familie wél?

Wie als lid van de Vierde Internationale schuchter opperde dat deze revolutionaire wereldpartij door de jaren heen toch wel erg klein was gebleven werd stevig op zijn plaats gezet. De Vierde, heette het, had dwars door de Tweede Wereldoorlog heen, door de Koude Oorlog heen, het revolutionaire program van Trotski 'gered'. Bovendien was het getij aan het keren. In de jaren dat ik Santen leerde kennen kwamen Zuid-Amerika en Afrika in beweging. Het Franse en Portugese kolonialisme verkeerden in hun nadagen. Tegen die achtergrond moet men het Amsterdamse 'valse muntersproces' zien. Raptis zag hierin de grote mogelijkheid om de Vierde Internationale uit zijn isolement te halen. De Algerijnse revolutie bracht de kans om de trotskisten uit de theorie naar de praktijk te sleuren. Het FLN, de Algerijnse Bevrijdingsorganisatie, aangevallen door Franse socialistische ministers, in de steek gelaten door de Franse stalinisten, had de trotskisten om hulp gevraagd. In Raptis' gedachtengang was er geen plaats voor voorbehoud. De steun had een wankel basis. Raptis was nota bene secretaris van de Vierde en Santen was lid van het Internationaal Secretariaat. Er waren weinig andere ingewijden. Door verraad en provocatie, die in elkaar overliepen, werden Santen en Raptis gearresteerd voordat er één valse franc was gedrukt.

In mijn bespreking van *Adiós Compañeros* (1974) schreef ik dat ik me niet kon herinneren ooit een eerlijker en zuiverder mens in de politiek te hebben ontmoet dan Sal Santen. Laat ik dat nog eens herhalen.

In dat boek heeft hij zijn afscheid van de Vierde en – persoonlijk voor hem nog ingrijpender – van Raptis uitvoerig beschreven. Het boek is een scherpe terugblik, een gewaagde Verantwoording van zijn leven. Ook van zijn keuze om schrijver te worden. Niet meer gehinderd door organisatorische verplichtingen, gejaag van conferentie naar congres. Sal hoefde en wilde niet meer de hele wereld bijhouden; hij werd een goed gerecenseerd schrijver die voor de boekhouding van zijn eigen leven een eigen stijl zocht en vond.

In Santens boeken duiken drie vaderfiguren op, en zoals dat hoort bij mannelijke figuren van vroeger: nogal autoritaire, overheersende vaderfiguren. Barend Santen, zijn vader, de sappelende schoenmaker. Zijn schoonvader Henk Sneevliet, het revolutionaire kamerlid, die aan de wieg stond, maar dan heel actief, van de communistische partijen van Indonesië en China. En dan, als derde, Michel Raptis, door Santen jarenlang kritiekloos bewonderd als de waardige en enige opvolger van Trotski. Aan alle drie de figuren heeft hij zich ontworsteld. Hij is niet

boven ze uitgroeide, hij is onafhankelijk een eigen weg ingeslagen. De pijn en moeite die hem dat heeft gekost, kan Santen alleen zelf beschrijven. En hij heeft dat gedaan.

Toen Santen als schrijver begon had hij als het ware het getij mee. In de zestiger jaren begon de belangstelling te groeien voor hen die het allemaal hadden meegemaakt. Dat 'allemaal' was dan de jaren dertig (crisis en werkloosheid), de bezetting (verzet) en de Koude Oorlog van de kille jaren na de bevrijding: de steriele opdeling in het kamp van Moskou of dat van Washington.

Hij had het meegemaakt op een unieke manier. In Amsterdam, in de directe omgeving van Sneevliet en dan bovendien nog temidden van de felle disputen over de ware, zuivere revolutionaire weg.

Toon en toonzetting van Santens memoires zijn dan ook zo heel anders dan de nostalgie die in Meyer Sluysers herinneringen doorklinkt.

Bij Sluysers ondanks de geschetste armoede en ellende van de jaren voor 1940 toch vooral ook het witte tafellaken en de matzekleis op sjabbesavond. Bij Santen een heel enkel bordje kippesoep maar vooral de dood als dreiging en als voorbode van de massaslachting die gaat komen.

Sluysers, begaafd journalist met een kleurrijke pen en een goed geheugen, had de weg gevolgd van de meeste progressieve Amsterdamse joden: die van de sociaal-democratie. Hij had voor de oorlog die beweging zien groot worden. Er waren zelfs twee ministers gekomen. En na de oorlog, die ook in zijn familie wel rampen zal hebben veroorzaakt had hij andermaal iets om op terug te vallen: dezelfde socialistische massabeweging, met nog meer ministers en met een nog groter dagblad, jarenlang zelfs het grootste van Nederland.

Daarmee vergeleken was Sal Santen een aan alle kanten belaagde *Einzelgänger*. Hij kon terugvallen op zijn eigen kleine gezin. Maar de Wereldpartij? Hoeveel scheuringen had die niet gekend in de jaren 1945-1967? Hoeveel getrouwen hadden in Nederland niet afgehaakt omdat ze dat eeuwige grootse revolutionaire perspectief niet meer zagen, of nog eenvoudiger omdat ze eindelijk na de jaren van bezetting of concentratiekamp wel eens een eigen leven wilden leiden?

Santen was na de oorlog nog een lijstaanvoerder van het kleine trotskistische partijtje. Ik heb me daarover als grapje laten vertellen dat de leus was: *Verstandige kwanten, kiezen Santen*. Misschien hadden ze een pakkender leus, maar ik geloof niet dat ze in Amsterdam, waar toch de voorhoede van het Nederlandse proletariaat woonde,

meer dan drieduizend stemmen haalden. Het eeuwig isolement. Het program was goed, de arbeiders waren nog niet zo ver.

Daarna zijn de boeken van Santen verschenen en nu is er de film die in het dagboek wordt begeleid.

In dat dagboek opnieuw angsten, verwarring, dromen, het pijnlijk zoeken naar verklaringen. Er was aan het einde van de film een ontmoeting gepland met Michel Raptis die nog wel als revolutionair actief is. Weliswaar buiten de Vierde Internationale maar niet als anti-trotskist. Raptis, met wie Santen sinds 1967 geen contact meer had en die hij als politicus nog steeds bewondert. Wat vindt Raptis van zijn keuze voor het schrijverschap? Is er iets over van de oude vriendschap? Raptis had toch eens gezegd dat Sal zijn enige vriend was binnen de beweging, überhaupt zijn enige vriend. Is daar dan niets meer van over?

Santens reis naar Parijs waar de confrontatie is georganiseerd wordt een permanente worsteling. Wel gaan, niet gaan? Zelfs de niet-inge-wijde lezer begrijpt dat Santen nog steeds niet alle banden met zijn vroegere leermeester heeft doorgesneden. Zeker emotioneel niet. Film en dagboek eindigen met een anti-climax: de ontmoeting gaat niet door, Santen reist voortijdig terug naar zijn basis: Amsterdam.

In zijn beschrijving van die anti-climax is Santen andermaal eerlijk en resoluut. In een gesprek vooraf had Raptis zich tamelijk warm over zijn vroegere vriend, medestrijder, mede-beklaagde, mede-gevangene uitgelaten. Als de filmcamera begint te zoemen beperkt hij zich tot een nietszeggend, vormelijk commentaartje. Als Santen dat hoort heeft de ontmoeting voor hem geen zin meer. Een Amsterdamse arbeider zou het korter formuleren: Laat die kerel nou mooi de keleire krijgen.

Ik vraag me af of mijn herinneringen aan Raptis er veel toe doen. Ik heb hem maar tweemaal ontmoet: In Algiers en in Parijs. Zijn eruditie en belezenheid staan vast. Hij was het die, toen nog niemand aan het onderwerp rook, in de Amsterdamse gevangenis, zonder dat hij toegang tot boeken had, in 1962 een knappe studie schreef over de Bevrijding van de Vrouw. Natuurlijk nam niemand daar notitie van. Het is nu eenmaal de tragedie van veel trotskistische publikaties dat ze te vroeg verschijnen, lang voordat een grotere groep dat terrein ontdekt.

Op mij maakte hij geen overweldigende indruk, die Raptis. Ik vond hem een nogal bazig, over-gedecideerd man, die eindeloos herhaalde

wat er volgens hem móést gebeuren. Vooral organisatorisch. Ik had er geen bewijs voor, maar het leek me dat hij de mensen vooral woog naar de mate waarin hij ze kon inzetten voor zijn doeleinden. Anders gezegd: hij straalde geen warmte uit. Goed gekend heb ik hem dus niet, en ik wil die fragmentarische indrukken niet plaatsen tegenover die van Sal Santen die jarenlang met hem optrok onder moeilijke omstandigheden.

Als ik Sal goed ken moet hij wat afgezweet hebben voor hij ja zei tegen het idee van de film. Een film over hem, de sjlemiel, de mislukte revolutionair. Het werd een film over de revolutionair die voor het schrijverschap koos. In dit dagboek blijkt andermaal hoe zwaar hem dat afscheid van de Vierde is gevallen. Nog altijd is er sprake van een schuldgevoel. Hij heeft tegen de film ja gezegd, onder andere omdat het hem 'nog één keer' een gelegenheid geeft een afscheidsgroet te brengen aan zijn vroegere kameraden. En ook om uit te leggen: waarom.

Santen combineert in zijn persoonlijkheid een merkwaardige veelheid van gevoeligheden: hij is nog altijd naïef, nog altijd argwanend, onhandig, stuntelig, scherp en gevoelig tegelijk. Hij is ook vooral bang te kwetsen.

Filmer Rudolf van den Berg had hem een boek beloofd van of over een andere joodse zoeker, de dichter Jacob Israël de Haan, de broer van Carry van Bruggen. Dat boek komt maar niet. Sal krijgt wel een ander boek. Wat bedoelt Rudolf daar nu mee? Zit er iets achter? Is het een aanwijzing? Is Rudolf ergens ontevreden over? Typisch Sal om daar zo lang aan te wringen.

Ik ben niet zo en mijn verhouding tot deze hoofdrolspeler *malgré lui* heeft geloof ik ook nooit iets gecompliceerds gehad.

Zo'n boek.

Ik herinner me dat ik Sal eens een boek gaf. Dat was kort na zijn gevangenschap toen hij in een ziekenhuis lag. Vanzelfsprekend gaf je iemand uit de beweging iets politieks te lezen. Een werk van Trotski, een studie over de Hongaarse Revolutie of een analyse van het arbeiderszelfbestuur.

Ik permitteerde me toen een kleine vrijmoedigheid, geheel in de lijn van mijn zogenaamde bohemienschap.

Sal kreeg van mij *The Diamond as Big as the Ritz*, een verhalenbundel van Scott Fitzgerald. Ik zei hem dat hij eerst het verhaal *May*

Day moest lezen waarin deze begenadigde Amerikaanse schrijver de 1 mei-viering in het New York van 1919 gebruikt als een welkom ingrediënt voor een rake beschrijving van de feestvierende bourgeoisie. Opgehitste dronken soldaten, net losgelaten uit de Eerste Wereldoorlog, slaan het redactielokaaltje van een revolutionaire krant in elkaar. Het leek me goed dat Sal eens las hoe een burgerlijk schrijver, een van de 'anderen' de wereld zag. Ik wilde niet uitsluiten dat Sals blik op de wereld wat beperkt was, enigszins vervormd door zijn werk voor de Vierde.

Dat boek gaf ik hem jaren vóórdat hij besloot schrijver te worden. Ik heb van Sal nooit een reactie gehad. Ik weet nog niet of hij *The Diamond as Big as the Ritz* nu heeft gelezen.

Maar ik zoek daar niets achter.

Ik heb ook niet de illusie hem tot het schrijverschap te hebben aangezet. Ware dat zo, ik zou geen wroeging hebben.

Igor Cornelissen
Zwolle, september 1982

Voor Rudolf, in vriendschap

De kunstenaar kan de vrijheidsstrijd slechts voeren als hij subjectief in de maatschappelijke en individuele inhoud ervan is binnengedrongen, als hij de betekenis en het drama ervan door zijn zenuwen heeft laten passeren en vrij poogt een artistieke belichaming aan zijn innerlijke wereld te geven.

(Voor een onafhankelijke revolutionaire kunst: André Breton en Leo Trotski).

Deze onafhankelijkheid van bestaan is voorwaarde voor onafhankelijkheid van denken. En dat kan wellicht ook verderop nog zijn vruchten afwerpen.

(Herinneringen uit de arbeidersbeweging: Anton Pannekoek).

Een asterisk in de tekst verwijst naar de noten op blz. 99*

Schimmenspel

DINSDAG, 9 FEBRUARI 1982 Rudolf van den Berg, die duidelijk op zoek is naar zijn identiteit getuige zijn film *De plaats van de vreemdeling*, heeft mij uitverkoren om de zoektocht naar zijn problematiek voort te zetten. Als je daar eenmaal aan begint, ben je als het hondje dat achter een worst aanrent, die aan een hengel voor je neus wordt gehouden. Happen maar, en altijd mis.

Nu ben ik dat worstje voor zijn neus.

Daar is niets tegen, omdat ik ook nog wel eens worstel met mijn plaats in deze wereld, misschien brengt de catch-as-catch-can met Rudolf van den Berg er wat meer licht in.

Misschien, heel misschien.

En misschien ook niet. Efsjet jou, zeggen de joden.

Doet het er iets toe?

Rudolf heeft me er lekker mee gemaakt door te veronderstellen dat het de verkoop van mijn boeken zal stimuleren. Je weet nooit hoe een koe een haas vangt.

Rudolf wil zelfs pogen, zijn produkt ook in het buitenland den volke te vertonen, en nog altijd loop ik met de hersenschim rond dat mijn boeken nog eens vertaald zullen worden, iets waar de film toe zou kunnen bijdragen, al is het maar in mijn verbeelding.

En er is nog meer. Al zweef ik in Nederland als schrijver ergens tussen hemel en aarde, buiten dit poepkleine landje is mijn naam niet helemaal onbekend. Op de wereldcongressen van de Vierde Internationale* was Sal Santen weliswaar geen grootheid, maar ik leunde aan tegen die andere grootheid: Michel Pablo, in Nederland bekend als Michel Raptis. Bovendien kon je mijn zweet, uit angst en vanwege de warmte, nog in Latijns-Amerika ruiken.

De meeste compañeros, camarades en Genossen hebben er niet veel van gesnapt dat iemand als Sal Santen, zo plichtsgetrouw, zo vol overtuiging, zo optimistisch, uit de beweging is gestapt. En nu biedt de film me nog één keer de gelegenheid me ook tot hen te wenden, ze een afscheidsgroet te brengen, adiós muchachos, compañeros de mi vida.

Blijft de vraag of ik er het talent voor bezit, op het witte doek rond te dartelen, figuurlijk althans, want mijn lopen lijkt meer op hinken sinds een dubbele beenbreuk in 1958, toen Michel en zijn vrouw Hélène kort tevoren naar Nederland waren gekomen, op de vlucht voor De Gaulle, en in vol vertrouwen op mijn persoontje dat ze niet in de steek zou laten, en dat ze het contact met de in Duitsland vertoevende FLN-leiding* zou vergemakkelijken. In het ziekenhuis werden toen grootse plannen gesmeed, en de latere Algerijnse minister Mohammed Harbi, met Ben Bella door Boumédiène gearresteerd en nu weer vrij, zette zelfs zijn handtekening op mijn gipsbeen.

Hoe dan ook, sindsdien ben ik een hinkpoot, wat mij weer aan de uitspraak van Freud herinnert, dat als je niet naar je doel kan vliegen, je er naartoe moet hinken.

Het slaat wel zo'n beetje op mij, want van een hoogvlieger ben ik een hinkpoot geworden. Figuurlijk en letterlijk.

Als je iets gaat ondernemen, vind je in het leven altijd wel een 'kontje' om je te ondersteunen, en zo herinnerde ik mij een Rorschach-test die mij onthulde, ambi-equaal te zijn. Het betekende dat ik even sterk naarbinnen als naarbuiten ben gericht, een eigenschap van slechts twee percent der mensen, de zogenaamd hoogbegaafden, in een dagboek mag je wel opscheppen.

Het betekende, dat ik de gaven bezat om aan een film mee te werken, al dateert de test uit 1944, en is er sindsdien heel wat gebeurt om ook uit mijn persoontje iets anders te kneden.

In elk geval is er in mijn leven genoeg voorgevallen om tegen mezelf te zeggen: volg slechts je herinnering, dan hoef je geen 'rol' te spelen.

'Slechts?' Het zal me heel wat pijn in mijn buik veroorzaken. Pijn in mijn buik, het roept mijn jeugd in herinnering. Als ik op school moeilijkheden had, als kereltje van vijf jaar en ouder, kreeg ik pijn in mijn buik, zo verschrikkelijk dat ik me met mijn handen op mijn pens voortsleepte om in beweging te blijven. Zoiets als de boze wolf in het sprookje Roodkapje, nadat er stenen in zijn buik waren genaaid.

Een buik weet trouwens wat. Mijn vader had altijd last van maagbranding, maagzuur, zodat er in huis meestal wel zuiveringzout zwierf, of een ander hulpmiddeltje, desnoods warme melk die mij deed griezelen. Later overvielen mij soortgelijke narigheden. Totdat de dokter tegen me zei: 'Je moet je eten goed kauwen.'

Plichtsgetroouw als ik ben werd het eten in mijn mond tot een brij; zo kleverig en kleiig als alleen een orang oetan in Artis kan voortbrengen die de bal in zijn grote hand de wereld laat zien. Daarvoor was veel tijd

nodig, en toen Bep en ik pas verkering met elkaar hadden, zat aan tafel op de Overtoom bij haar thuis iedereen met geveinsd geduld op mij te wachten totdat ik, als een koe, mijn herkauwing had voltooid.

Jarenlang heb ik daarna geen last meer van mijn maag gehad, totdat ik de eerste opzet van *Adiós Compañeros* had voltooid en ineens 's nachts wakker werd met verschrikkelijke pijn in mijn maag. Er bleek een maagzweertje in mijn twaalfvingerige darm zijn venijn uit te spugen.

Rudolf wilde voor de film naar Zuid-Amerika, twee weken naar Chili. Ze verstrekken ons een visum, no doubt about it, maar volgen elke voetstap, om je desnoods in een hinderlaag te laten lopen. In elk geval ga ik niet mee.

Toen kwam Algerije.

Rudolf hoopte als rechtgeaarde filmer Michel Raptis ertoe te kunnen bewegen, zijn woordje in de film mee te spreken. Daar had ik niets tegen, maar zou Michel het doen? Voor Sal Santen, die wegloper, Sallie Wegloop?

Een slecht geweten bezit ik niet, maar Michel is zo streng als de geschiedenis zelf, bij hem weet je het nooit, al is de geschiedenis behalve streng ook grillig. Ben ik zelf niet een gril van het lot?

Na het faillissement van mijn vader, op mijn zesde levensjaar, moesten Maurits en ik plotseling een half jaar in huis bij een oom en tante die, de kinderen inclus, hun mondje in hatelijkheden wel konden roeren. Mensen zonder hart. Later ontbrak het mijn vader ook niet aan scherpheid van tong, zodat je als kind in elkaar kromp zonder dat je wist hoe je ertegen te weer te stellen. Daar zit je mooi mee opgescheept, wanneer je later met andere autoriteiten in aanraking komt. En een van die autoriteiten, revolutionaire autoriteit, mijn superego in optima forma, werd Michel Raptis.

Dus was ik bang voor hem, door al mijn bewondering heen. Natuurlijk luisterde ik niet automatisch naar zijn woorden, was ik geen robot die blindelings zijn orders uitvoerde. Intellectuele revolutionaire solidariteit bond me aan hem. In hem herkende ik mezelf duizend keer meer dan in Ernest Mandel of Pierre Frank, andere grootheden uit de Vierde Internationale.

Door dat alles heen was Michel Raptis toch mijn ideaalvader. Zonder hem scheen mijn leven me ondenkbaar. Onvolwassen, denk je achteraf, was ik zo onvolwassen? Ware dat het alleen geweest, dan zou het niet in die mate gecompliceerd zijn. Er kwam immers bij, dat ik me

voor de wereldrevolutie onmisbaar achtte, dat mijn plaats erin voor eens en altijd scheen vastgelegd, en dat ik me daaraan niet kon onttrekken, durfde te onttrekken zonder slecht geweten, en zonder me bloot te stellen aan hel en verdoemenis. Lees de banvloeken bij Lenin en Trotski, bij al die groten der revolutie, en mijn angsten worden begrijpelijk.

En in al die jaren kreeg ik tegelijkertijd een hekel aan mezelf omdat ik zo onderdanig, zo weinig fier, zo gehoorzaam was, al zat er een stuk jiddiesje overdrijving in die gewaarwording. Toen ik eenmaal met de beweging had gebroken, heb ik toch eens gepoogd het onder woorden te brengen, en in een nooit uitgegeven manuscript lees ik de volgende fantasie:

De internationale trein stopte met een schok, alsof iemand aan de noodrem had getrokken. Nico Verhagen, een 35-jarige fors gebouwde Amsterdammer, was juist opgestaan om zich naar het watercloset te begeven en smakte tegen zijn tien jaar oudere vriend Jean Dominico aan, die tegenover hem had gezeten. Met zijn diepliggende blauwgrijze ogen onder knoestige wenkbrauwen keek hij verschrikt naar zijn reisgenoot. Als hij hem maar niet had bezeerd. De zool van zijn linkerschoen had een grote stofvlek op diens broekspijp gedrukt. Zich verontschuldigend, veegde hij het stof eraf, maar Jean duwde geërgerd zijn hand weg, en zei dat hij dit achterwege moest laten. De onderdanigheid van het gebaar maakte hem onwel. De volgende keer zou hij alleen reizen, als Nico niet van hem af kon blijven. Maar ook Nico voelde zich verlegen worden onder zijn overdreven bezorgdheid. Hij begreep zichzelf soms niet. Hij werd door Jean aangetrokken op een manier die hem voortdurend onrustig maakte, en was alleen gelukkig in diens nabijheid. Zodra zij gescheiden waren nam zijn fantasie de loop, was hij kwaad op Jean omdat hij niet voldoende schreef, of geen duidelijk antwoord gaf op een gestelde vraag, om zich blij te voelen als een kind indien hij eens werd geprezen, en dan was hij bereid om voor Jean alles te doen wat van hem werd verlangd.

Jean had van al die emoties niets gemerkt, en nu liep hij naast hem, terwijl hij naar hem opkeek. Hij was lang, atletisch van gestalte, had een streng, ovaal gezicht, donkerbruine golvende haren, een uilebril voor zijn enigszins uitpuilende bruine ogen, sjouwde in zijn linkerhand een aktetas, droeg over de rechterarm een regenjas. Hij was eenvoudig gekleed. Een grijs tweedjasje verbreedde zijn schouders, maar droeg geen enkele versiering. Toen hij het kocht weigerde hij er

zelfs een met een extrazakje, boven de linkerzijzak, omdat hij vond dat het te veel opviel.

Ongemerkt versnelde Nico zijn pas, zodat Jean bij hem achterbleef, en Nico als eerste bij de gendarme aankwam om zijn paspoort te tonen, terwijl hij door een aantal andere mensen van Jean werd gescheiden. En ook toen zijn paspoort gecontroleerd was liep hij door, om Jean straks, afzonderlijk weer te ontmoeten. Het was veel verstandiger om niet samen genoteerd te worden. Natuurlijk wist de gendarme wie Jean was. Hield hij zijn paspoort niet veel langer, beneden het kijkglas verborgen voor vreemde blikken, bij zich? Ongetwijfeld bladerden zij nu in het dikke boek dat allerlei gegevens bevatte omtrent ongewenste of gezochte reizigers. Maar tenslotte gaf hij Jean het paspoort terug, en deze haastte zich nu naar Nico, hem op een afstand van zeker vijftig meter de vraag toeroepend wat hem bezielde, wat de reden was waarom hij niet bij het loket op Jean had staan wachten. Nico wist niet wat hij erop moest antwoorden. Als hij zou vragen wat het voor zin had samen genoteerd te worden, zou Jean hem een lafaard vinden. En waarvoor eigenlijk? Waarom had hij zo gehandeld? Het kon hem in wezen niets schelen of ze hem met Jean rapporteerden. Ze wisten toch wel wie hij was. Even flitste het door hem heen dat hij Jean misschien had willen beschermen, maar die gedachte verwierp hij onmiddellijk als belachelijk. Jean was nergens bang voor, en had zijn bescherming niet nodig. Jean moest het trouwens weten, hij zou hem hardop uitlachen. Maar toen zij weer samen voortstapten, in de richting van de trein, vroeg Jean opnieuw, nu sarcastisch: 'Wat had dat te betekenen?' Hij nam automatisch aan dat Nico zou begrijpen waar zijn vraag op doelde, maar Nico haalde alleen zijn schouders op, niet wetend wat hij moest antwoorden. En opnieuw vroeg Jean: 'Wat was dat allemaal voor onzin?' 'Ik dacht...' stotterde Nico.

En daarmee had hij een teer punt aangeraakt. Natuurlijk hield Nico zijn eigen gedachten erop na, maar zodra hij met Jean samen was raakte hij in de war. Had hij een bepaalde mening over iemand of over een onderwerp, dan vervaagde die op het ogenblik dat bleek dat Jean er anders over dacht. Dan vond Nico zichzelf plotseling dom, terwijl Jean een genie was, en dus moest deze het wel beter weten. Jean had gestudeerd, op de universiteit, terwijl hij, Nico, een doodgewone bouwvakker was. Meer dan eens had Jean trouwens, tegenover de opvatting van Nico, gelijk gekregen, en daar had Nico de conclusie uit getrokken dat dit voor eens en altijd gold. En toch was hij niet steeds

overtuigd van zijn eigen ongelijk, omdat zijn ervaring en inzicht hem anders toefluisterden. Hij ging mopperen, liet langs omwegen merken dat hij het ergens niet helemaal mee eens was, zonder evenwel duidelijk te zijn, zodat Jean hem verwijten ging maken over zijn slecht humeur, en hem liet merken daar niet van gediend te zijn. En ofschoon Nico pienter genoeg was, scheen het hem of hij in een waas leefde, tenzij hij het werkelijk met Jean eens was, dan was hij een meester in het verdedigen van diens standpunt, en het ontwikkelen van eigen, daarmee verband houdende ideeën.

Ik kan het nu, jaren later, niet lezen zonder te zuchten.

Intussen heb ik, wat de film betreft, mijn lot min of meer in handen van Rudolf van den Berg gelegd. Gisteren ben ik hem alle brieven gaan brengen, uit het huis van bewaring, uit Latijns-Amerika, brieven van Bep en mij, samen voldoende om er een jaar mee bezig te zijn. Ik heb niet geselecteerd, al zijn ze soms meer dan vertrouwelijk. Maar zonder volledige inzet moet je aan zo'n taak niet beginnen.

Bovendien heb ik hem twee machtigingen verstrekt: een om mijn archief bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in te kijken.

De andere machtiging was voor Mr. Smeets, mijn advocaat in het Algerijns proces, waarmee ik hem tegenover Rudolf van zijn beroepsgeheim onthef.

10 FEBRUARI Vannacht werd ik in mijn slapende onschuld weer gearresteerd, wegens hernieuwde steun aan de FLN. 'Dan moeten ze die oorlog maar niet voortzetten,' dacht ik hardnekkig. Anderen werden voor mij verhoord, we stonden op een rijtje om aan de beurt te komen, en zo hoorde het ook, want er hebben natuurlijk meer mensen aan het Algerijnse werk deelgenomen, al zijn de meeste namen nooit bekend geworden of bekend gemaakt. Een van hen zei me eens, met een stil verwijt, dat hij ook wel boeken wilde schrijven. 'Doe het dan,' antwoordde ik, en dat meen ik ook. Het vreemde was, dat Michel in mijn droom niet voorkwam, en hij was er toch echt bij, werd door sommigen zelfs de 'big boss' genoemd, tot mijn ergernis, want voor de revolutionaire beweging dient te gelden: 'Ni dieu, ni maître'. Wat Hélène niet belette eens tegen mij, wegens eigenmachtig optreden, bij afwezigheid van Michel in Londen te zeggen: 'Als Michel er niet is ben ik de baas.' Het zijn van die mooie uitspraken, die je nooit meer

vergeet. Ze herinneren me aan mijn jeugd, waarin mijn vader of moeder wel één keer per dag zei: 'Ik ben de baas, versta je dat.' Intussen stond ik nog steeds voor de politiecommissaris op mijn beurt te wachten om te worden verhoord, en had mijn prevelementje al klaar. 'Misschien weet u iets van de arbeidersbeweging,' zou ik zeggen. 'Ze hebben allemaal verstek laten gaan om de Algerijnen te helpen. Toen hebben ze ons gevraagd. Wat moesten wij doen? Wij konden toch niet anders doen?'

Waarschijnlijk verwachtte de commissaris een dergelijke reactie van mijn kant, en schoof verlegen het vel papier op zij waarop hij proces-verbaal van mijn verklaring moest maken.

Wat zo'n droom verder ook moge betekenen, het goede ervan is dat hij mij opweg heeft geholpen met mijn dagboek aantekeningen van vandaag. Nu weet ik ineens dat een dagboek geen roman is, die geserreerd naar zijn einde toeloopt, maar een mengeling van gebeurtenissen, verbonden door een centraal thema, in dit geval: de film.

Vanmorgen was er een brief van Wouter Gortzak, waarin hij mij schreef dat ik met mijn stukjes voor *Het Parool* 'risico's liep', welke liet hij niet weten. Daar moet je even om lachen als je weet welke risico's mij zoal tijdens dit stukje mensenleven hebben bestormd.

En toch hield de brief mij behoorlijk bezig. Had ik niet over mijn ervaringen met Annie M.G. Schmidt of Gerard (van het) Reve tijdens mijn *Parool*-tijd mogen schrijven? Hoe kun je als schrijver zwijgen over zulke ervaringen? Of ging ik 'te ver' met mijn stukje over Piet van 't Hart? Hij is nu eenmaal de enige Nederlander geweest, die tijdens de mei-dagen in 1937 in Barcelona door de GPoe* werd gearresteerd.

Maar waarom zeur ik zo over *Het Parool*, terwijl het dagboek over de film gaat? Piet van 't Hart, wie maakte nog meer moeilijkheden over Piet van 't Hart?

Ik moest in de vijftiger jaren naar Parijs voor een zitting van het Internationaal Secretariaat.* Op het Centraal Station kwam ik Piet tegen, die ook naar de lichtstad moest. Hij was al geen lid meer van de beweging, maar tijdens de bezetting hadden we samen in de leiding van onze groep gezeten. Zijn vertrek had zich niet zonder gekrakeel voltrokken, iets waar ik een slecht geweten aan had overgehouden, omdat hij in Spanje en tijdens de bezetting zijn mannetje had gestaan. Je kan niet aan de gang blijven, en we gingen gemoedelijk bij elkaar in één coupé zitten. Ik was niet al te openhartig over het doel van mijn reis, al was het flauwekul, want Piet had als eerste van ons na de oorlog deelgenomen aan een zitting van het Internationaal Executief Comité,

en me bij zijn terugkomst attent gemaakt op Michel Pablo, 'een Griek, die de belangrijkste leider is,' en wiens echte naam Raptis was.

Op het *Gare du Nord* stond Michel op mij te wachten, wat niet altijd gebeurde, maar wel bevestigde hoe sterk onze band was. Waarschijnlijk wilde hij iets met mij bespreken voor de zitting van het Internationaal Secretariaat, vanwege de een of andere crisis, die altijd wel dreigde of woedde, en de te volgen tactiek. Toen hij mij met Piet uit de trein zag komen, maakte hij me na diens vertrek hevige verwijten. Hoe ik ertoe kwam, met iemand die uit de Vierde was gedeserteerd samen te reizen, wilde hij weten.

Zoiets was al vaker voorgekomen. Toen Marcel Bleibtreu, een der leiders van de Franse trotskistische beweging de kuierlatten nam, sprak Michel sarcastisch tegen mij over *ton ami Bleibtreu*, ofschoon we toen al geen vrienden meer waren, en ofschoon diens breuk met de beweging volkomen buiten mij omging.

Zou Michel tegenover mij nu ook een dergelijke houding innemen?, vraag ik me angstig af. Maar ik ben toch dertig jaar actief geweest. Toen de nood voor hem het hoogst was, was ik de vriend op wie hij kon rekenen, door dik en dun. Dat vergeet je toch niet, Of wel? Dankbaarheid is een schaars consumptie-artikel, zeker in de politieke beweging. Daar stond tegenover dat hij me, toen ik al niet meer actief was, eens een briefje schreef met de wens me in de buurt van de grens te ontmoeten, zomaar, niet om politieke redenen, uit vriendschap. Een uurtje was voldoende. Ook schonk hij mij zijn boek *Autogestion* over arbeiderszelfbestuur in Algerije met de opdracht: *Avec toute mon amitié*. Waar is, dat ik nog niet formeel met de beweging had gebroken, en dat het pogingen waren me er weer bij te betrekken.

Met die filmdrukke haal je alles overhoop. Gisteren zag ik een foto van mezelf als baby van misschien tien maanden. Stralende ogen, energiek. Ook vrolijk, een vrolijkheid die ik al jong heb verloren, en die zich nog slechts uit in mijn spot, dus indirect.

Veel foto's uit mijn eerste levensjaren zijn er niet meer. Een was er, waarop ik als kereltje van een jaar of drie benen had zo krom als een hoepel, wegens Engelse ziekte. Echt een oorlogskindje, en zo heeft deze eeuw van oorlogen en revoluties, om met Lenin te spreken, mij getekend vanaf mijn prille jeugd. Ik heb er eens een verhaaltje over geschreven voor het tijdschrift *WAR* van arbeidersdichters, uit Rotterdam. Op uitdrukkelijk verzoek. Het verhaaltje is nooit opgenomen, en me nooit teruggestuurd, reden onbekend.

Ik heb de laatste dagen veel last van mijn maag, en ga er morgen mee naar de dokter.

Nu is het ineens alsof alle moed uit mij weggezogen is, een gevoel dat ik tijdens de bezetting wel eens heb gehad, in Latijns-Amerika en in de cel, maar nu ben ik zoveel ouder, en vraag me af waar die pijn vandaan komt. Angst voor de film? Wat betekent zo'n documentaire tegenover de gevaren waaraan je vroeger bent blootgesteld? De onrust die hij met zich meebrengt heeft een ander karakter, al is de angst voor het onbekende ongetwijfeld de grootste gemene deler.

II FEBRUARI Alweer gedroomd. Twee buitenlandse kooplieden verkochten op handkarren donkergroene boeken, die uit twee delen bestonden en op de grote Van Dale leken, maar dan aan elkaar gebonden. De kooplieden prezen ze zo luidruchtig aan, dat de mensen uit het raam gingen hangen om naar ze te kijken. Ook ik tuurde naar buiten, en ontdekte dat het Spaans-Nederlandse en Nederlands-Spaanse woordenboeken waren. De verkopers spraken heel rad met elkaar en maakten minachtende opmerkingen over het Nederlandse publiek, dat wel op mooie bandjes lette, maar zich verder nauwelijks voor boeken interesseerde.

'Heb je dit boek al?' riep de ene koopman spottend naar de ander, en wees naar de kapitale band.

'Ja,' antwoordde de ander, 'het is immers het land van de rota casa!'

Ik werd wakker en vroeg me af: 'Rota casa?', 'wat kan het betekenen?'

Gebroken kast, gebroken huis?

Rota, rood huis? Gebroken rood huis? Het leek me zo gek niet. Het gebroken rode huis, wat was de Vierde Internationale anders dan een gebroken rood huis?

Ik dommelde weer in en kwam Wam de Moor tegen, die er met zijn sikje als een echte Moor uitziet en een beetje op Poesjkin lijkt, die trouwens Moors bloed had. Mijn laatste verhaaltje in *Het Parool* had veel stemming, zei hij, 'maar het is jammer dat je alleen je herinneringen opschrijft' voegde hij eraan toe, en verdween als een spook in een film. En ik had nog wel willen antwoorden: 'Wat is daar tegen? Ik ben 66 jaar. Een ander gaat de straat op en beleeft iets. Ik zit groten-deels thuis. Dacht je heus dat ik nog de straat opging om het een of ander te beleven? Is er in mijn leven niet voldoende gebeurd?'

Ineens zag ik op een karretje ook *De dageraad der volksbevrijding van Vliegen** liggen. De titel was optimistisch genoeg.

Lag daar niet het materiaal te scheep voor de film? Er is in je leven

genoeg gebeurd als je het plaatst in de dageraad der volksbevrijding. Je hebt ermee kunnen vliegen als een hoogvlieger, tot aan je breuk met de beweging. Als een hoogvlieger? Was ik een hoogvlieger?

12 FEBRUARI, VRIJDAG Was gistermiddag naar de huisarts. Het blijkt dat ik een maagzweertje heb. In 1974 moest ik er zes weken mee rusten. Nu zijn er medicijnen, *Tagamet*, die je op de been houden, al moet ik het met werken iets rustiger aan doen. Het is wel een hele kopzorg, uitgerekend op het ogenblik dat ik aan de film ga beginnen. Het is net als een land in oorlog, dat al bij de start de levensmiddelen moet distribueren. Maar waarom die vergelijking met een oorlog? Is het zo erg? Ik vertelde mijn huisarts van de film; hij vond het niet bezwaarlijk. Hij kent mij pas kort als patiënt, en heeft er geen idee van wat voor angsten de film bij mij oproept. In elk geval verstrekke hij me een alibi, mijn rol als filmster te aanvaarden, en dat was al heel wat.

Ook de cardioloog verleende Bep toestemming, er aan mee te werken. 'U hoort er ook bij,' zei hij heel lief en wijs, 'ja hoor, doet u het maar.' Dat is fijn.

Intussen heb ik vannacht zo slecht, zo gespannen geslapen, dat Bep om half 2 is opgestaan om in haar werkkamertje te gaan slapen. Als die filmgeschiedenis maar niet te veel spanningen oproept, ook voor haar.

Natuurlijk ook weer gedroomd. Ik groef een diepe kuil en gooid er stenen in. Ballast?

13 FEBRUARI Gisteravond waren Bep en ik naar Robert Long en... waarom weet ik zijn naam nu niet...? Leen Jongewaard. Mijn gedachten werden voornamelijk in beslag genomen door de vraag, wat ik moest doen met betrekking tot de film. Eens, nu twintig jaar geleden, moest ik mijn reis naar een zitting van het IEC waar ook Michel aan deelnam duur betalen. Ik wilde tot geen prijs meer lid worden van het Internationaal Secretariaat, dat zou vergaderen zonder Michel, die zich in Algerije bevond. Met verenigde krachten van Michel en Hélène werd ik zo onder druk gezet, dat ik naar mijn gevoel capituleerde, door de knieën ging. Maar van de eerste de beste 15-zitting (zeg liever: de eerste de slechtste) kwam ik terug met longontsteking, die nog eens terugkwam. Ik reageer altijd sterk lichamelijk op psychische problemen, en die longontsteking verschaft me in elk geval het 'excuus' om me uit de leiding terug te trekken. Voorlopig, dacht ik toen, maar het

was voor altijd. Zou mijn maagzweer een zelfde betekenis hebben? Als excuus om niet naar Parijs te kunnen voor de film?

Gelukkig wisten Robert Long en Leen Jongewaard me zo te boeien, en soms te ontroeren, dat ik na een half uur mijn muizenissen vergat, en me voor ze openstelde.

Vannacht heb ik voor het eerst goed geslapen, en gedroomd. Gedroomd van Bep, die (was het op een schip?) aan het vrijen was, niet alleen met mij, maar ook andere mannen toestond haar te kriebelen. Arme Bep, de trouwste van alle getrouwen.

Daarna droomde ik dat De Gaulle mij te kennen gaf, dat ik mij waardig moest gedragen. Ik had gepoept en kon het closetpapier niet kwijt, zodat ik ermee liep te leuren op een onhandige manier. Hij zag het en zei dat een man van allure zich door zulke kleinigheden niet uit de houding mag laten brengen. Waarom toch De Gaulle? Michel heeft me eens verzekerd dat hij iemand van allure was, met een grote cultuur, en niet blind voor de ontwikkelingen van deze tijd, zozeer zelfs dat hij het kapitalisme niet als einddoel van de geschiedenis zag, 'doel' tussen aanhalingstekens, en zich een meer sociale periode voor de mensheid voorstelde.

Toen De Gaulle in 1958 in Frankrijk aan de macht kwam, moesten Michel en Hélène zich evenwel in Amsterdam vestigen. Toen is onze nauwe samenwerking begonnen.

De Gaulle, *the goal*, het doel. Is de film een doelpunt? Een stukje overwinning?

Door alle aarzelingen heen durf ik de film wel aan. Rudolf van den Berg is een betrouwbare, begaafde jongen, al vind ik het griezelig dat hij zo verschrikkelijk tegen mij opkijkt. Dat herinnert me aan mijn houding tegenover Michel. En aan een brief van Trotski aan André Breton*, die de Russische revolutionair verafgoodde, iets waar Trotski hem voor waarschuwde, dat kon nooit goed aflopen.

Intussen vraag ik me af, met al die gaullistische onzin: is het me in de bol geslagen? Het is best mogelijk. We lijden allemaal op zijn tijd aan hoogmoedswaanzin, of liever: aan het uitleven van jeugdfantasieën, en wat ben ik beter dan een ander mens?

Geen wonder dat ik me ontzettend onrustig voel de laatste tijd. En dan troost ik mezelf met zulke wijsheden als: onrust is de basis voor elke vernieuwing, of persoonlijke verdieping.

Intussen doe ik het in mijn broek van angst. Vandaar waarschijnlijk het closetpapier in mijn droom, dat als een slinger achter mij aanwapperde.

En nu herinner ik me dat Michel, verrast door een brief die ik hem uit Latijns-Amerika schreef waarin ik bepaalde waarnemingen over het proces van politisering daarginds uiteenzette, antwoordde dat ik vooral 'flair' moest hebben, de moed om nieuwe inzichten te verdedigen en ervoor te staan.

15 FEBRUARI Aan dromen geen end. Ik werkte bij *Het Vrije Volk*, en moest een bericht opnemen. Maar mijn bril was gebroken, en ik hoopte dat een ander de telefoon zou opnemen, wat niet gebeurde, zodat ik toch naar de cel liep. Het bleek dat slechts een van de twee verbindinkjes van het neusstukje was gebroken, zodat ik de bril toch nog voorzichtig kon gebruiken. Aan de telefoon was Henk de Jonge, een redacteur die mij altijd goed gezind was en eens zei: 'Oh gelukkig, jij Sal, dan komt het bericht tenminste goed over.' Nu evenwel mopperde hij, dat ik hem zo lang had laten wachten. Ik vertelde hem waar het door kwam, en nu moest ik op hem wachten, want nog steeds belde hij zijn verslag niet door. Op mijn vraag antwoordde hij dat ik geduld moest hebben, dat hij zijn spullen bij elkaar moest zoeken.

Wat betekent een dergelijke droom in godsnaam? Mijn bril was gebroken, het motief van mijn bij de *Arbeiderspers* verschenen boek *De kortste weg*. En sindsdien is er geen boek meer van mij verschenen. *Het Vrije Volk* en de *Arbeiderspers* waren trouwens twee handen op een buik, in de letterlijke zin, want ze vormden één onderneming.

En nu moet ik weer aan de telefoon komen. Zou het op het dagboek over de film slaan, dat, in mijn fantasie althans, wel eens tot een boek zou kunnen uitgroeien? Maar Henk de Jonge heeft geen boodschap voor me, hij zwijgt althans. Het zou er op kunnen slaan dat Theo Sontrop geen belangstelling voor een manuscript heeft, waarin mijn relatie met Michel Raptis opnieuw aan de orde komt, zoals in *Adiós Compañeros*. Dat heeft hij me al eens gezegd: 'Je kunt niet tweemaal over hetzelfde onderwerp schrijven'. Ik was het niet met hem eens, maar nogal verbouwereerd, en hield mijn mond.

Maar waar haal ik de gotspe vandaan dat in dit dagboek mijn relatie met Michel Raptis centraal zal staan? Het is nog helemaal de vraag hoe de film zich verder ontwikkelt, en misschien weigert Michel wel zijn medewerking.

De Culturele Raad van Dordrecht heeft me gevraagd, met andere schrijvers iets te komen voorlezen. Daar is een hele geschiedenis aan verbonden. Eerst zou ik er heengaan om er samen met Wim de Vries,

de arbeidersdichter uit Rotterdam, voor te lezen. Ze veranderden onaangekondigd hun plannen en lieten Ischa Meyer met zijn cabaret komen. Na afloop van de voorstelling, na tien en, mocht ik dan in de foyer, als de bezoekers een kopje koffie kwamen drinken, iets voorlezen. Ze hebben nog geprobeerd Ischa Meyer te bewegen, met zijn voorstelling te beginnen totdat ik voorgelezen had, maar hij weigerde op 'die schrijver' te wachten.

Ik dacht: 'Stikken jullie maar', en ben meteen naar huis gegaan, tot consternatie van de organisatoren, die me later opbelden met hun excuses, me een schadevergoeding aanboden (in elk geval een teken van goede wil, het geld kon me niet zoveel schelen, het grootste gedeelte gaat terug naar de Stichting 1940-'45) en me voor een andere avond uitnodigden.

Die avond komt nu aan de beurt. Rudolf heeft me gevraagd mee te mogen, om te kunnen horen hoe ik voorlees. Ter oriëntering voor de film.

19 FEBRUARI 1982 Ik was gisteravond naar Dordrecht, om er iets uit mijn werk voor te lezen in het raam van een literaire bijeenkomst, samen met een Dordtse dichter, de schrijver Alberts en Drs. P. Zag er vreselijk tegen op, omdat ik me niet erg goed voelde, maar heb me wel geamuseerd. Rudolf van den Berg was meegegaan om me te horen voorlezen, en zo een indruk te krijgen voor zijn voornaamste werk: de film. Veel kans werd hem niet geboden, want Alberts hield een goedmoedelijke causerie van meer dan een half uur, en Drs. P. presteerde het zelfs, bijna een uur van de tijd in beslag te nemen, waarbij Alberts de mensen meer aansprak dan Drs. P, maar die had er geen erg in. Ook de Dordtse dichter was niet bescheiden, en zo bleven er voor mij twintig minuten over. Ik heb wel eens eerder in een dergelijke situatie verkeerd, in Rotterdam, waar elke voorlezer zich breed maakte, en de voorlaatste – want ik was de laatste – Jan Donkers er in slaagde zijn 'kwartier' tot drie kwartier uit te breiden. De leiding deed er niets aan, ik ben toen driftig geworden, heb hem kwade woorden naar het hoofd geslingerd, en slaagde er zo in, alle agressie naar me toe te trekken, zo erg dat het heel lang heeft geduurd voordat ik me daarvan kon bevrijden. Het lag volkomen in mijn lijn, schuld die mij niet trof aan te trekken. Al ben ik hardleers, mijn lesje had ik nu toch geleerd, en liet in Dordrecht al die schildpadden traag voorbij schuiven zonder zelf iets te zeggen. Het kwam me ook wel gelegen, want met een maagzweer naar

zoiets toegaan is niet al te leuk, en dan nog staan voorlezen uit eigen werk, wat me altijd aangrijpt, is geen kattenpispes. Twintig minuten was net voldoende voor mijn zenuwen, en zo heb ik van de nood een deugd gemaakt. Rudolf van den Berg had mij verteld, dat hij de schets 'Koperen bruiloft' (uit: *De brieven van Saartje*) zo mooi vond, en wonder boven wonder vond ik dat bij het voorlezen ook. Verder het begin van *Jullie is Jodenfolk*, de vechtpartij omdat ik word uitgescholden voor Jood. Na al het gelach om Alberts en Drs. P. voel je je wel de sjlemiel om zulke zware kost te brengen, maar ik kreeg een hartelijk applaus, en al boog ik niet als een knipmes na die instemming, blij was ik er wel om. Vooral voor Rudolf, die een idee had gekregen van mijn manier van doen, en zei dat hij de column van Renate Rubinstein in *Vrij Nederland* over mijn voorlezen in Hilversum voor de NCRV nu helemaal kon doorvoelen. Dat deed me deugd. Het was een gekke geschiedenis, die zondagmiddag in Hilversum. Renate Rubinstein was aan de beurt, nadat ik het hoofdstuk uit *De kortste weg* had voorgelezen, waarin de schoenmakerij van mijn vader in beslag wordt genomen. Toen ze op het podium zat, had ze tranen in haar ogen, en wees naar mij. Ik begreep niet wat ze bedoelde, dacht dat ze verkouden was en mij om een zakdoek vroeg. 'Gelukkig heb ik een schone bij me,' dacht ik, 'die ene om je bril mee schoon te maken,' en haalde hem al te voorschijn...

Alberts vertelde me in de pauze, dat Wouter Gortzak ook hem had benaderd voor medewerking aan *Het Parool*, dat ze elkaar nog kenden als redacteuren van *De Groene*. Waarschijnlijk omdat ik ook een van mijn *Parool*-stukjes heb voorgelezen, om te ontdekken dat ze minder geserreerd zijn dan mijn 'ernstige' werk.

Ondanks alle perikelen, was Rudolf van den Berg tevreden over de avond. Zo tevreden, dat hij me op de terugweg naar Amsterdam een boekje met een bloemlezing uit het werk van Jacob Israël de Haan beloofde, dat door Gerrit Komrij in de NRC was aanbevolen. Rudolf stelt zich voor, ook een film over Jacob Israël de Haan te maken.

We waren moe, zaten niet alleen in de coupé, en zo dommelden we, ieder in eigen gedachten, wat in. Ook wat De Haan betreft is Rudolf kennelijk op zoek naar zijn identiteit, wordt hij geobsedeerd door diens lot. Socialist, Zionist, in Israël vriend van de Arabieren, om tenslotte door rechts-extremistische joden te worden vermoord.

Als hij voor mij, jood en vriend van de Algerijnen, maar een vreedzamer einde in petto heeft...

22 FEBRUARI 1982 Tweemaal maakte ik een *fehlleistung* tegenover Rudolf. De eerste keer toen ik hem mijn laatste exemplaar van *Brieffragmenten* schonk, een bibliofiele uitgave van twintig stuks, door Pierre Roth en zijn vrienden voor mij vervaardigd. Aardige mensen, die zich ten onrechte literaire loodgieters noemen, een naam die voor het eerst in *Propria Cures* is gebruikt, die een geuzennaam moet betekenen, maar na Watergate een nare bijsmaak heeft. Ik ben kennelijk weinig dankbaar, na het gebaar. Hoe dan ook, ik vergat er een opdracht voor Rudolf in te zetten, zodat hij me eraan herinnerde. En in Dordrecht stelde ik Rudolf aan Frank van Dijl met wie ik in Bzzlletin een briefwisseling over socialisme en literatuur voerde, voor als Rudolf de Jong. Vanwaar al die weerstanden? Ze betreffen ongetwijfeld de film, die me in alle staten van onrust heeft gebracht. Ik wil me er duidelijk aan onttrekken. Waarom? Rudolf de Jong (de echte) zou een bespreking wijden aan *Adiós Compañeros* in *The International Review* van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, wat niet is gebeurd. Misschien hoop ik onbewust, dat die andere 'bespreking', de film, ook niet zal plaatsvinden. En steeds pijnigt mij de vraag: wat zal Michel doen? Zijn medewerking verlenen, na de verwijdering zo'n twintig jaar?

Laat het maar aan mij over, zei Rudolf van den Berg, en dat is het enig mogelijke. Van mij kan hij alleen medewerking verwachten, en daar kan hij ook op rekenen.

Voor *Het Parool* heb ik nu voldoende stukjes in voorraad geschreven om me geheel voor de film te kunnen inzetten. En voor de *Arbeiderspers* hoef ik slechts de herdruk van *Sneevliet, rebel* voor te bereiden. Mijn werk aan het manuscript van *Poste restante* moet ik toch laten liggen, het is me niet mogelijk het te combineren met mijn *Parool*-stukjes.

Ik bereid me dus serieus voor. Want hoe dan ook: ik heb geen reden om aan de kundigheid, of integriteit van Rudolf van den Berg te twifelen. Het enige waarachtige probleem is, dat hij nog wel eens voor moeilijkheden zal komen te staan waarvan hij geen idee heeft en waarvan hij de draagwijdte ook niet overziet. Maar daarbij kan ik hem wellicht helpen, alleen daarbij, maar dat maakt de zaak juist zo boeiend.

Tegenover Rudolf van den Berg verontschuldigde ik me, zo kort in Dordrecht te hebben voorgelezen. 'Ik schijn het enigszins uit te lokken,' zei ik tegen hem, en hij antwoordde: 'Voor mij geldt hetzelfde.'

Misschien kunnen wij elkaar op dat punt vinden om er het beste van

te maken. Wij kennen nu elkaars zwakke kant, misschien voelde hij zich juist daarom tot mij aangetrokken, en stel ik op mijn beurt vertrouwen in hem.

Het is dus: Rudolf van den Berg.

23 FEBRUARI Gisteravond belde Rudolf mij om te vertellen dat de VPRO een bespreking met hem wil, wat hij heel gunstig vindt. Het ziet er naar uit, dat de film wel doorgaat.

De mededeling vervulde mij met tegenstrijdige gevoelens. Ik ben blij, en ik zie er vreselijk tegen op.

Nou ja, we zullen wel zien wat het wordt. Het is een avontuur, en een beetje een avonturier ben ik toch ook wel. Ik verlang naar het onbekende, zoek het steeds weer op.

10 MAART Ik ben mijn dagboek al enige tijd ontrouw geworden. Waarom? Is er veel gebeurd waarover ik wil zwijgen? Of omgekeerd, valt er niets te melden?

Vannacht droomde ik, dat ik Herman Drenth tegenkwam. Ik vroeg me af of hij mij zou groeten, maar het viel mee, hij sprak mij zelfs aan. Eens, in de tijd dat we nog partijgenoten waren, was ik bij hem in Den Haag om te bespreken hoe hij zich zou opstellen in een vergadering van het OVB,* waar hij toen lid van was. Een week later, op een vergadering van de leiding, ontkende hij alle gemaakte afspraken. Sindsdien ben ik hem gaan wantrouwen, totdat ik hem op de tv zag na een PvdA-congres, waarvan door de VPRO een reportage werd uitgezonden. Herman voerde het woord, en sprak zich scherp uit tegen Den Uyl, die de portefeuillekwestie had gesteld met betrekking tot het plaatsen van kernraketten in Nederland. De houding van Herman was flink, en ik weet zeker dat hij uit overtuiging sprak.

Die droom brengt mij op de gedachte, dat de VPRO naar alle waarschijnlijkheid de documentaire over mijn leven gaat brengen. Volgens Rudolf is de afspraak nu voor 90 procent rond. Het plaatst mij voor de vraag, of ik ook flink zal zijn. Lang geleden heb ik mijn medewerking toegezegd aan een VARA-documentaire, maar na enige weken kreeg ik het benauwd en heb Willem van Maanen, die mij ervoor had benaderd en aan wie ik een toezegging had gedaan, afgeschreven.

Het grote vraagteken blijft, of Michel zijn medewerking wil verlenen. Waarschijnlijk is het niet. Alleen als hij ervan overtuigd raakt, dat

het een historische kans is, zal hij over zijn tegenstand heenstappen. Hoe dat te bereiken? Ik weet het niet, maar wel moet het een richtsnoer zijn. Of moet? Het is verstandig, in die zin te handelen, anders heb ik er een zwaar hoofd in.

Rudolf vertelde mij, dat Jan Rogier enthousiast was over de mogelijkheid van een documentaire over mijn leven. Het verbaasde mij, omdat ik zelf een nare ervaring met hem heb gehad; nadat hij eens in een recensie *Jullie is Jodenfolk* het ontroerendste boek vond dat hij ooit had gelezen, had ik hem *Brand in Mokum* gestuurd, en kreeg een afwijzende brief terug. Ik heb er zakelijk, maar toch vriendelijk op gereageerd, zonder ooit meer antwoord te ontvangen. Bij de Auschwitz herdenking liep hij bij mij in de buurt, maar het ligt niet aan mij contact met hem op te nemen, niet uit prestigeoverwegingen, of misschien ook wel, maar de honden lusten geen brood van de brief die hij mij toen stuurde.

Een uitzondering was het overigens niet, in die periode. W.F. Hermans had mij heel scherp aangevallen in *Het Parool*, een aanval die ik overigens zelf had uitgelokt, verstrikt als ik zat in mijn eigen problemen. Iedereen, of bijna iedereen, matigde zich toen het recht aan, mij toe te schreeuwen, in de voetsporen van de grote meester. Een gunstige uitzondering vormde Joop Waasdorp, die het goed mogelijk achtte dat Hermans gelijk had, maar dat op een andere manier kenbaar had moeten maken. en op een schrijversbijeenkomst in Rotterdam, juist toen, sprak hij in het openbaar nadrukkelijk over 'mijn buurman en vriend Sal Santen'.

Er kwam een fijne brief van Wam de Moor, als die van een vriend, kun je zonder overdrijving zeggen. Hem wordt wel eens verweten dat hij te tolerant is als criticus, maar als geen ander weet hij de schrijver te stimuleren. 'Een leven staat in brand' schreef hij over *Brand in Mokum*, en inderdaad sloegen de vlammen mij uit, een motief, dat onbewust het slot werd van *De kortste weg*.

Was ook bij de *Arbeiderspers*, heb afgelopen vrijdag met Martin Ros gesproken over de biografie die Jan Boelens over mij heeft geschreven. Hij was nogal diplomatiek, zei dat het slecht ging met de uitgeverij, met de boekenverkoop in het algemeen. Ze hadden er geen bezwaar tegen als een ander het uitgaf.

Hij zou er met Theo Sontrop over spreken, en proberen een beslissing te nemen binnen 10 dagen.

Ik heb mij voorgenomen, als Rudolf het op prijs stelt, om mee naar Frankrijk te gaan. Dat zal voor het eerst zijn sinds 1958, mijn goeie

god, 24 jaar geleden alweer toen De Gaulle de macht greep. Zal ik er Michel ontmoeten, en anderen van vroeger? Het is een groot vraagteken.

Namiddag. Ik heb voor het eerst weer last van mijn maag.

12 MAART Gistermiddag was Rudolf hier om te vertellen dat de VPRO voor 99,9 procent heeft besloten, de film op zijn voorwaarden te laten maken. Hij gaat nu concreet aan de slag, waarbij hij zijn opzet om twee weken naar Chili te gaan met de filmploeg en met mij, definitief heeft laten varen. Het schijnt in zijn bedoeling te liggen, de film nu toe te spitsen op 'Algerije', een onderwerp dat hem niet vreemd ligt, want hij heeft al eens een zelfs bekroonde film gemaakt over de tegenstellingen tussen de stad en de boerenbevolking in Algerije. Hij wil er enkele gedeelten van in de film opnemen.

Het voornaamste probleem is nu, of Michel er zijn medewerking aan wil verlenen. Hoe met Michel in contact te komen? Waarschijnlijk is Rodolphe Prager uit Parijs de aangewezen man, hij kent Michel uitstekend, en heeft een goede relatie met hem. Met de Algerijnen trouwens ook. Volgens zijn zeggen heeft hij Michel destijds in contact gebracht met de FLN.

In de zomer van 1981 was Rodolphe in Amsterdam, met zijn vrouw, een zuster van Marguerite Bonnet. De laatste heeft een proefschrift geschreven over André Breton, de 'paus' van het surrealisme en die, met Trotski, samensteller was van een oproep voor een Internationale van revolutionaire kunstenaars.

Bij Marguerite Bonnet heeft Natalia Trotski in Parijs gewoond, en daar heb ik haar ontmoet. 'C'est moi, Sal,' zei Prager door de telefoon, 'je veux te voir, où?'

Ik was verrast door het telefoontje, maar toch ook blij, omdat een oude kameraad mij niet vergeten was, en we spraken af in de Bijenkorf.

Toevallig was Bzzlletin nummer 86 net uit, waarin mijn briefwisseling met Frank van Dijl over socialisme en literatuur. Bovendien stond mijn credo erin, waarin ik mij artistiek richt naar het manifest van revolutionaire kunstenaars uit 1938, en politiek naar Michel Raptis, die met betrekking tot de Sovjet-Unie niet meer spreekt van een ontaarde arbeidersstaat — de term is van Leo Trotski — maar van een bureaucratische staat. Het nummer lag in de boekhandel van De Bijenkorf, en ik heb er een exemplaar van gekocht om aan Rodolphe Prager te geven. Hij heeft jarenlang in Brussel gewoond, kent bovendien Duits, en was zeker in staat het te lezen.

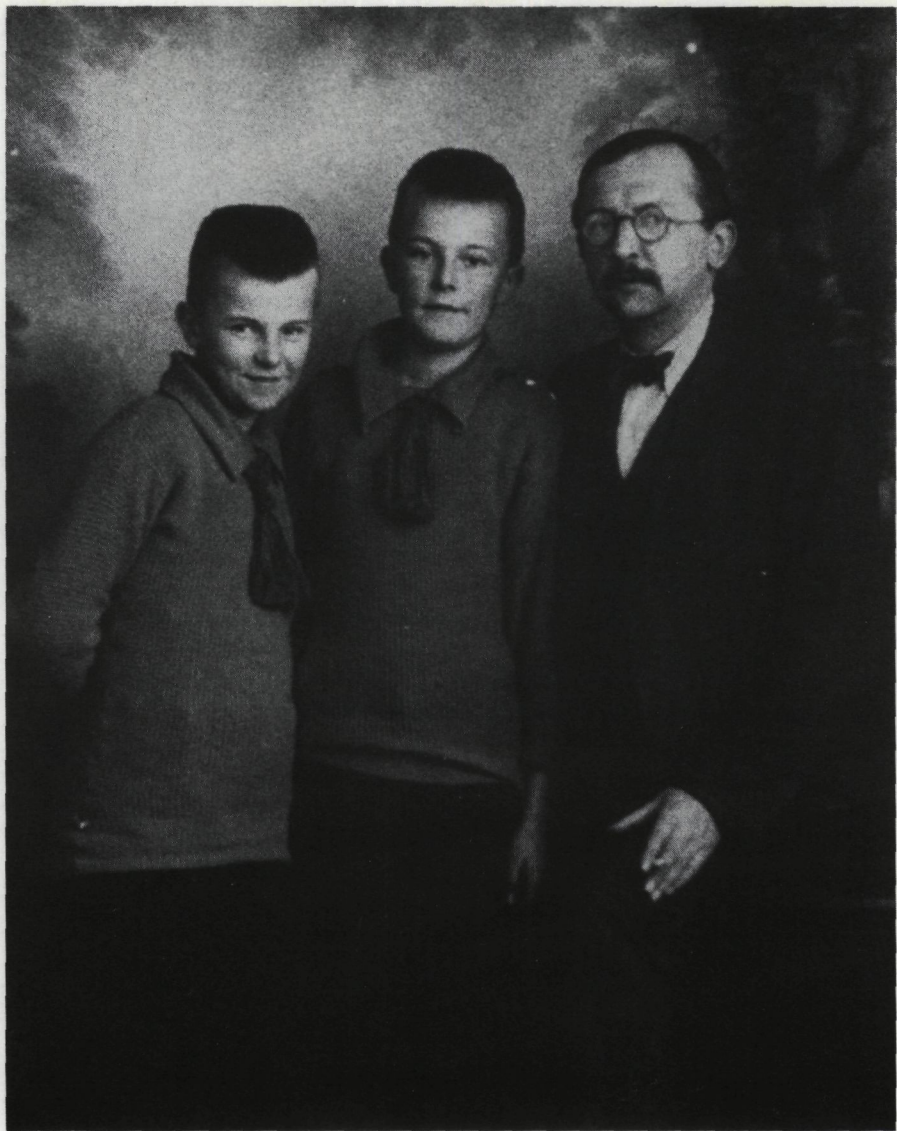
1916. Sal op schoot bij zijn moeder Sientje. Met Saartje en ...'vader,
hier nog heel zelfbewust. Vlak daarna ging hij failliet.'

In Tuindorp Oostzaan, vlak voor Saartjes dood.

Het 'stinkeltje' in de Eerste Van der Helststraat. Vader Santen en Maurits.

De revolutionaire socialist Henk Sneevliet met zijn zoons Pim en Pam.
*'Hij was de stiefvader van Bep, zodat hij behalve mijn politiek idool ook
nog mijn schoonvader werd.'*

Santen (rechts) en zijn kameraad Michel Raptis geboeid tijdens het vooronderzoek in het 'valsemuntersproces', oktober 1960.

Michel Raptis, politiek erfgenaam van Leo Trotski en leider van de Vierde Internationale, tijdens het vooronderzoek, oktober 1960.

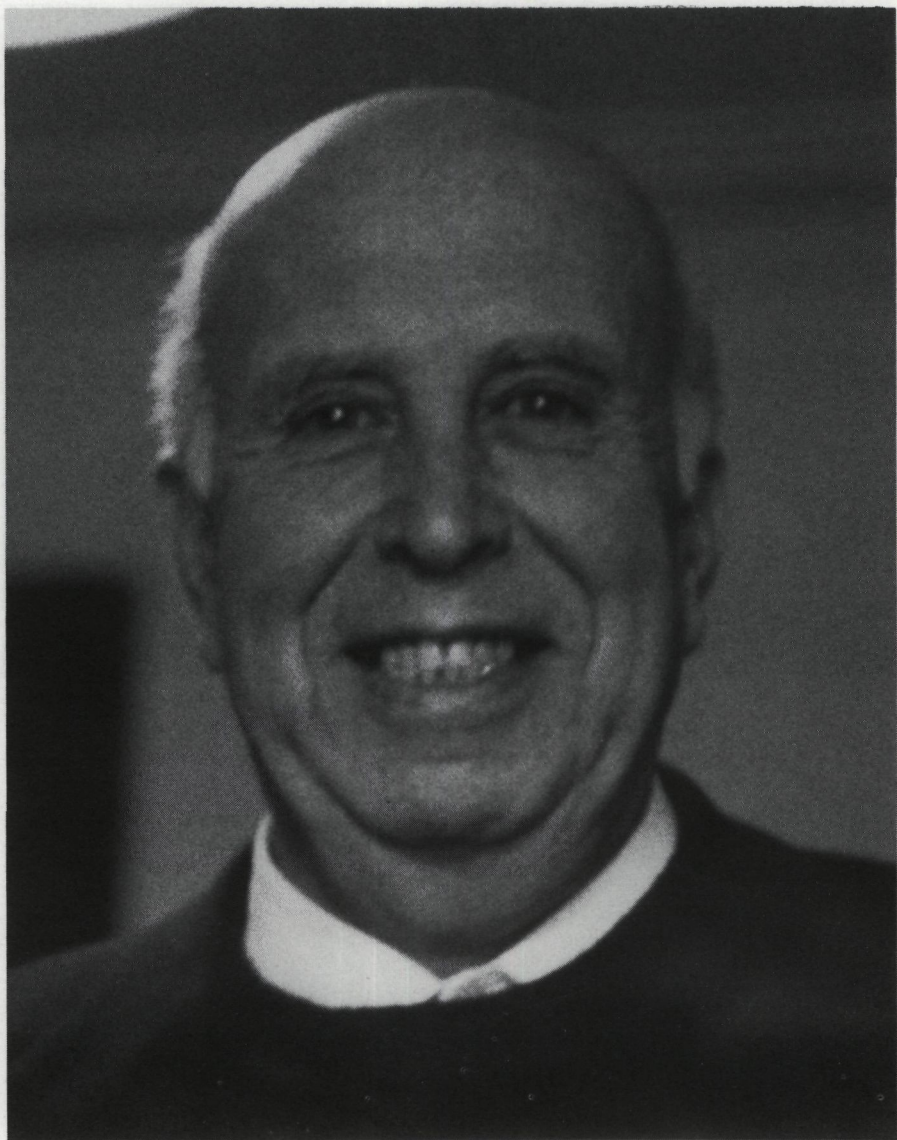

Juni 1961. Protest tegen het lange voorarrest van Santen en Raptis tijdens 'le procès d'Amsterdam', waarbij Santen en Raptis tot 15 maanden cel werden veroordeeld.

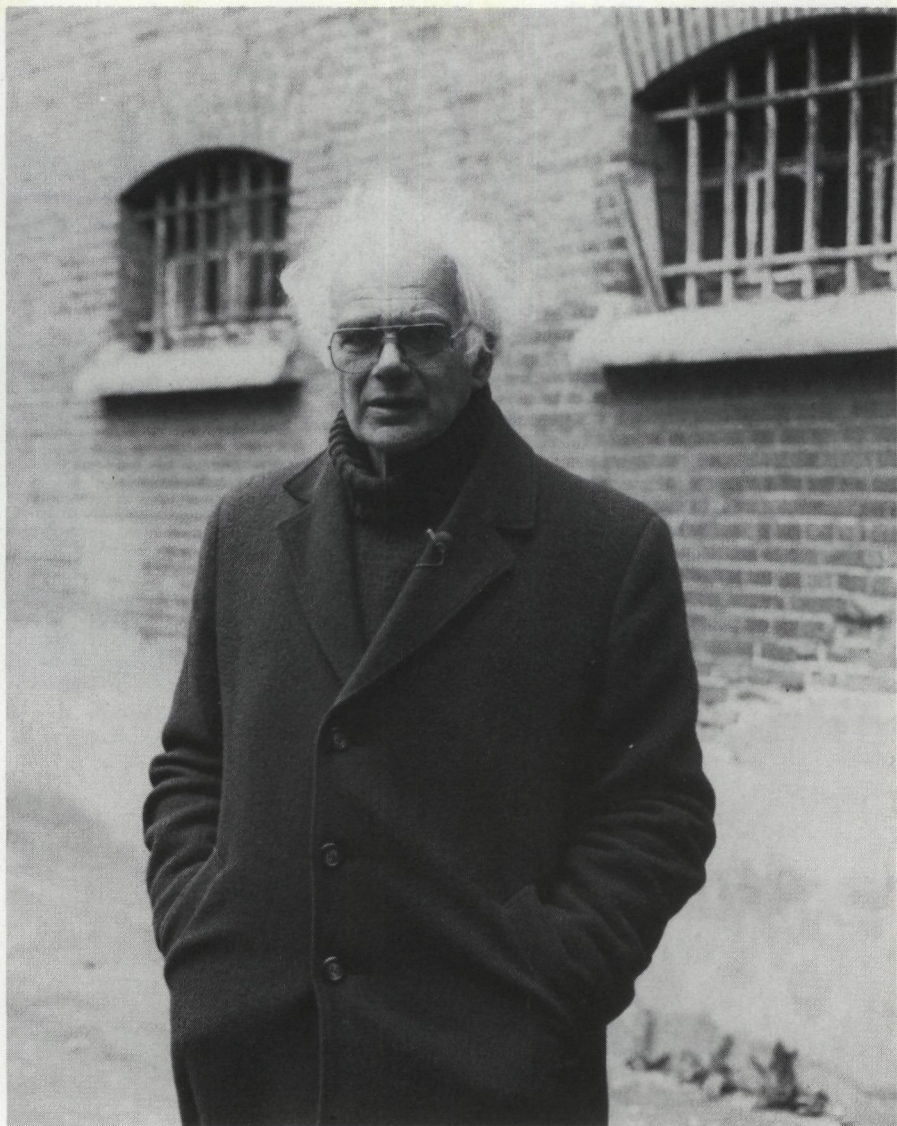
1961. Sietse Bosgra wordt gearresteerd wegens demonstreren tegen het proces en het uitdelen van opruiende pamfletten bij het Paleis van Justitie in Amsterdam.

Michel Raptis anno 1982. *'Hij is een grote revolutionaire figuur, daar ben ik nog altijd van overtuigd, ...in dat opzicht wens ik hem het allerbeste toe.'*

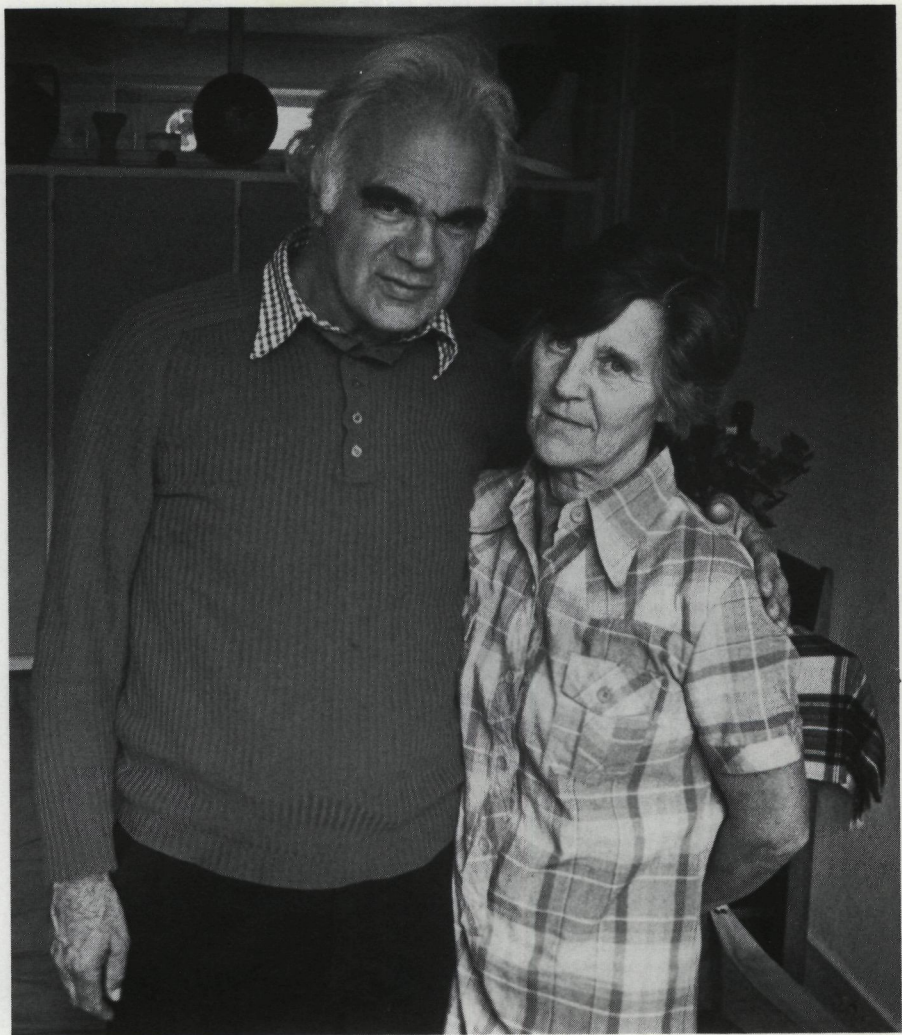
Opname voor de film *Sal Santen Rebel* in het Huis van Bewaring aan de Amstelveenseweg in Amsterdam, april 1982. Santen zat hier 15 maanden gevangen wegens illegale hulp aan de Algerijnse vrijheidsstrijd.

Sal Santen terug op de binnenplaats van het Huis van Bewaring. *‘Wij hadden het gevoel dat het om de eer van de arbeidersbeweging ging.’*

Een scène die niet in de film kwam. 'Zestien was Saartje toen ze stierf.
Aan tbc is ze gestorven. Aan de armoede, kun je wel zeggen.'

Sal en Bep Santen. *'Hij werd gewoon gedreven. Hij moest dat allemaal wreken wat er in de oorlog gebeurd was.'*

Sal Santen met Rudolf van den Berg, de maker van *Sal Santen Rebel*.
'Uit de persoonlijke herinnering, uit de documenten van het verdriet valt mogelijk iets te begrijpen van de chaotische maalstroom van de geschiedenis. Levensloop en politiek verweven. Herinnering en geschiedenis verweven: dat is de zin van Santens schrijverschap.'

De citaten in de onderschriften zijn afkomstig uit de film
Sal Santen Rebel.

Een half jaar later stuurde hij mij het tweede deel van *Les congrès de la 1ve Internationale*, een uitgave waarvan hij de redacteur is. Als opdracht had hij erin geschreven: *A mon cher et vieux camarade Sal Santen avec mes sentiments fraternels toujours*. Hij was de meest aangewezen persoon om met Michel Raptis te praten. Ongetwijfeld zou Michel willen weten hoe ik mij, ook nu ik schrijver was, tegenover de problemen in de wereld opstelde, om niet verrast te worden met een of ander beginselloze stellingname, en wie kon hem beter inlichten dan Rodolphe, die me nog zo kort geleden had ontmoet, en zelfs een 'schriftelijke' bevestiging had in Bzzlletin?

En nu heeft Rodolphe Rudolf, wie is wie?, laten weten dat Michel bereid is tot medewerking. Rudolf wilde graag een machtiging voor Michel, om hem in Parijs op te zoeken. Die heb ik hem gisteravond gestuurd.

Ik heb geen enkele voorwaarde gesteld wat Michel betreft, hij is volledig vrij in zijn vorm van medewerking zonder dat ik mij ermee bemoei of zal bemoeien.

Later heb ik eerst Ros (ziek), toen Theo Sontrop gebeld om te vertellen dat de film doorgaat. Hij vroeg of deze aan de hand van een van mijn boeken werd gemaakt. Ik antwoordde dat het al mijn boeken betreft, dat de film over mijn leven gaat.

Tenslotte belde Jan Boelens mij gisteravond op. Ook hij wist van de film, had Rudolf gesproken.

Hoe ik mij bij dit alles voel? Prima. Mijn enige zorg is: de kinderen. Het is niet prettig als zij in een film, waarin de hele Algerijnse geschiedenis op de proppen komt, zo duidelijk voorkomen, al hebben zij die plaats wel verdiend, gezien hun fijne houding destijds. Ik zal er met Bep over spreken wat wij moeten doen, en het lijkt mij het beste dat zij zelf beslissen hoe hun houding verder moet zijn.

Bep en de kinderen. Het is een hoofdstuk apart, ook wat de Algerijnse geschiedenis betreft. Bep is toen geen ogenblik in paniek geweest, en heeft me enorm gesteund. En de kinderen? Bij alle krantenkoppen over valse munters en dergelijke moeten zij een vreselijk moeilijke tijd hebben doorgemaakt, ze waren alle drie nog op school. En toch waren ze heel flink, geen ogenblik kleinmoedig.

In de cel heb ik menige keer gedacht: na onze invrijheidstelling hebben zij recht op mijn zorg, laat ik er Bep niet meer alleen voor opdraaien. Desnoods moet het gaan ten koste van mijn politieke activiteit, daar hebben zij deze keer recht op. Ieder op zijn beurt.

Toen Michel en Hélène uit Frankrijk moesten vluchten in 1958, hebben zij hun vertrouwen in mij gesteld, en dat heb ik niet willen beschamen. Daar heb ik mij ook naar gedragen. Al het andere, ook de belangen van het gezin, heb ik daaraan ondergeschikt gemaakt.

Na mijn invrijheidsstelling kwam er niet veel terecht van mijn goede voornemens. Er was weer eens een crisis in de Internationale, en Michel verlangde van mij dat ik me volkomen zou inzetten. Dat heb ik toen anderhalf jaar volgehouden, maar zij voelden dat het gezin aan mij trok, en de conflicten die toen ontstonden zijn daar grotendeels op terug te voeren.

Misschien was het een tekort in wat wij toen mijn 'bolsjewisme' (in de goede zin van het woord) noemden, en behoort een beroepsrevolutionair voortdurend zijn leven ondergeschikt te maken aan de belangen van de beweging.

Die verscheurdheid van toen heeft me in een afschuwelijke crisis, ook van ons huwelijk gebracht. Van de keus die ik tenslotte deed: die voor het gezin, heb ik geen spijt.

Het kan mij niet schelen of men mij 'kleinburgerlijkheid' verwijt omdat ik het gezin heb gekozen. Bep en de kinderen hadden er recht op. Ik had mij tientallen jaren ingezet voor anderen, voor het toekomstige geluk van anderen, nu waren de mijnen een keer aan de beurt. Van het gezin waaruit ik ben voortgekomen ben ik als enige overgebleven, en ook Bep heeft geen broers en zusters op een kinderloze halfbroer na. Het lag aan ons, en niemand anders, of wij als schakel met het nageslacht zouden slagen of falen.

Intussen wilde men mij dwingen, mijn politieke activiteiten voort te zetten, onverminderd, en zelfs nog intenser, omdat Michel niet in Europa kon zijn.

Tenslotte heeft mijn schoondochter Gineke ook gebeld gisteravond. Zij vertelde dat ze naar een voorlichtingsavond was voor een nieuwe school voor Jasper, maar dat er een grote wachtlijst is. Jasper is in volledig protest tegen de oude school, blijft thuis, moet zelfs overgeven. Het is maar te hopen dat die geschiedenis spoedig in orde komt.

Gelukkig durven de kinderen tegenwoordig te protesteren. Ik heb me altijd ongelukkig gevoeld op school zonder openlijk in opstand te komen. Vaak moest ik in de hoek staan, en kraste dan met een pen in de muur, stiekum, anderen mochten het niet merken.

Intussen houdt Jaspers neefje Lars ons druk bezig, nu Karen en Fred met vakantie zijn. Het is een lekker jong, net een klein speels hondje. Hij is nu al acht dagen bij ons, maar ik heb toch kunnen werken in die tijd, en met mijn maag gaat het gelukkig een stuk beter.

18 MAART Ben maandagavond in paniek thuisgekomen, durf niet mee naar Parijs. Wat heeft het voor zin, Michel te ontmoeten na wat er is gebeurd? Men zal het ook niet begrijpen, na *Adiós Compañeros*. Eerst heb ik zitten kankeren, en nu is alles koek en ei. Want er naartoe gaan om een conflict uit te lokken is natuurlijk onzin, een ontmoeting heeft alleen maar zin als we ons voornemen het verleden te laten rusten, en ons te beperken tot de Algerijnse geschiedenis. Kennelijk vreet ik bij die gedachte te veel op, ergens moet die maagzweer toch op berusten. Destijds, 20 jaar geleden, had ik een longontsteking (twee zelfs) nodig om me aan de band met Michel te onttrekken. Mijn lichaam protesteerde, toen ik zelf nog niet nee durfde te zeggen.

Waarom durf ik niet in paniek te zijn? Heb ik dan liever een maagzweer?

Ineens nam ik mij gisteravond voor: ik ga niet naar Parijs, en dat heb ik Rudolf in de volgende brief geschreven:

Amsterdam, 15 maart 1982

Beste Rudolf,

even een brief die je misschien enigszins zal teleurstellen, maar waar ik diep over heb nagedacht. Het is natuurlijk moeilijk vast te stellen door welke spanningen precies een maagzweertje ontstaat. Maar ik ben ervan overtuigd dat een reis naar Frankrijk om Michel Raptis te ontmoeten – zoals jij voorstelt – de spanning tot het uiterste zou opvoeren.

Het was het verstandigste geweest als ik dit meteen had gezegd, maar ik zag het zelf nog niet zo duidelijk; ik voel het nu evenwel des te pijnlijker. Daarom is het verstandiger een stap terug te doen en een ontmoeting mijnerzijds met Michel Raptis te schrappen. Er is veel te veel gebeurd.

Het zou óf verwijten regenen, óf we zouden de diplomaat uithangen. Het is met het oog op de film wellicht goed elkaar over dit punt nog te spreken, maar om geen tijd te verliezen, schrijf ik dit vast. Hartelijke groeten: Sal.

Hij zal wel teleurgesteld zijn. Eerst maakte ik bezwaar tegen Latijns-Amerika, nu ga ik niet mee naar Frankrijk. Maar ik ga mijn gevoelens niet uit de weg. Desnoods geen film.

Was vandaag naar de huisarts. Het is iets beter met de maagzweer, ik krijg 'aflopende' tabletten. Gisteren had ik nog het gevoel dat ik zou ontploffen.

Zoëven belde Rudolf op. Hij had mijn brief ontvangen en vond dat mijn gezondheid belangrijker was dan de film. Hij zou nu, los van mij, met Michel proberen te gaan praten. Intussen had hij Prager in Parijs aan de telefoon gehad, die bijzonder medewerkend was.

We hebben voor zondagmiddag 1 april afgesproken.

Het is een hele opluchting voor me, dat het zo gelopen is.

Want ik wil de film wel graag, en was een beetje bang dat mijn weigering om Michel te ontmoeten, de film zou laten mislukken.

19 MAART Gisteravond belde Mr. Smeets op. Hij vertelde dat Rudolf twee uur bij hem is geweest en vroeg wat hij wel en wat hij niet mocht vertellen. Ik antwoordde dat hij blanco volmacht had, alleen dat de belangen van Raptis buiten het gesprek dienden te blijven.

Het was een lang telefoontje, en het schokte mij, want het werd mij duidelijk dat in de film alles weer op tafel komt. Ik heb er de halve nacht wakker van gelegen, terwijl Bep het er gisteravond al moeilijk mee had. Mijn hele leven ging door mij heen.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog kreeg ik Engelse ziekte, toen ging mijn vader failliet. In Tuindorp Oostzaan moest ik de slagen opvangen als 'jood', een ervaring die mij als kind wel complexen moest bezorgen, al heeft het me ook geholpen om me later te handhaven. Op de HBS ging mijn zusje Saartje dood. De ervaringen op het deurwaarderskantoor waren ook niet veel minder dan een lawine. Daar kwam de beweging bij. Mijn huwelijk met Bep kwam als een uitdaging, ook van moeilijkheden en problemen, niet door Bep die flink genoeg was, maar wel door haar milieu. Toen kwam de Tweede Wereldoorlog, waarin ik mij nauwelijks heb kunnen staande houden. En daarna? Latijns-Amerika, dat als een lawine op mij afkwam. Toen het lidmaatschap van het Internationaal Secretariaat, met zijn scheuring en twisten, een waanzinnige ervaring. Daarna de Algerijnse kwestie, die mij bijna bedolf, en de gevangenis. Tenslotte weer mijn lidmaatschap van het IS.

Nu kan ik het niet meer verdragen. Weliswaar zal de film, als hij een echt beeld wil brengen, die lawines moeten uitbeelden, maar ik doe een stap opzij, en gedraag mij als getuige. Dat is wel de enige mogelijkheid om het te kunnen verwerken.

Vannacht droomde ik van Mr. Smeets. Het komt ongetwijfeld door het gesprek van gisteren, waarin hij mij enigszins verweet, dat ik later geen contact meer met hem heb gehad. Het is het verwijt dat ook familieleden mij maken en vrienden, maar het maakt me van streek,

het zuigt me terug naar een vroegere periode dan die waarover ik op zo'n ogenblik aan het schrijven ben. En die droom?

Ik droomde dat Mr. S. tegen mij zei: 'U had kantonrechter moeten worden.' Mijn antwoord luidde: 'U vergist u. Ik interesseer me niet in wetten, ik heb alleen belangstelling voor mensen.'

Een dergelijke droom werpt als een bliksemschicht een licht over je hele leven. Want inderdaad, de wet als zodanig heeft me nooit veel kunnen schelen. Ik heb voor illegale steun aan de Algerijnen in de gevangenis gezeten, en heb in die vijftien maanden van opgesloten zitten geleerd hoe alles betrekkelijk is.

Van twee repen, die een advocaat je stiekem heeft toegestopt, moet je er een aan de bewaarder afgeven om de andere te mogen behouden.

In diezelfde tijd duwt een gevangene, een boef naar alle begrippen, bij het koffie rondbrengen een reep tussen de deur van je cel. Hij heeft hem uitgespaard van zijn kantinegeld, in die tijd nog geen twee gulden per week.

Wie is nu goed, en wie is slecht?

Een jongen, zoon van een christelijk schoolhoofd, zit achter de tralies. Hij was een beruchte joy-rider, en heeft mij verteld hoe je het slot van een auto of van een scooter moest 'kraken'. Een deugniet eerste klas. Maar wat betekent een dergelijke aanduiding? Hij werkte in de bibliotheek, waar ik ook een tijdje zat, en verveelde me op een gegeven ogenblik, omdat hij het werk niet goed deed. Ik snauwde tegen hem, op een onbewaakt ogenblik, zoals we allemaal wel eens doen als we geïrriteerd zijn. De jongen begon te huilen, achttien jaar was hij en een stoere bink, maar hij kon het niet verdragen dat ik niet vriendelijk tegen hem was.

Een inbreker, een recidivist, zei tegen me: 'Als de mensen zo waren als jij zou ik niet meer inbreken.' Het is een compliment waar je je voor schaamt, want je vraagt je tegelijkertijd af: 'Ben ik heus beter dan een ander?'

Weer een ander hinkt rond met een kunstbeen, dat hij 's avonds moet afgeven aan de nachtbewaarder, omdat hij een berucht uitbreker is. Hij is gek op lezen en laat me niet met rust om extra boeken van me los te krijgen, de beste uit de bibliotheek, met rommel neemt hij geen genoegen. Trots vertelt hij dat zijn vrouw lid is van de Partij van de Arbeid. Zelf heeft hij er geen fiducie in, omdat de wereld toch een rotzooi is, houdt hij vol, maar hij blijft trots op zijn vrouw.

Een jongen blijkt de neef te zijn van een vooraanstaande commu-

nist. Hij is gedemoraliseerd door de crisis in de communistische beweging en is individueel aan het rebelleren geslagen.

En nog een jongen is de kleinzoon van een beroemde socialist. Hij is verwaarloosd in het milieu waarin zoveel aandacht aan de arbeidersklasse moet worden besteed, dat er voor de eigen kinderen geen tijd overblijft. Zo is hij aan de drugs geraakt. Maar hij is een overgevoelige jongen, die me uit zijn cel een boek met reproducties van Jeroen Bosch leent.

Een ander beklaagt zich over zijn vader, bij wie hij nooit iets goed kon doen. En zelfs toen hij voor het eerst met een meisje thuis kwam, kreeg hij te horen dat ze niet deugde. In wanhoop heeft hij geld, dat hij voor zijn baas van de bank moest halen, bij zich gestoken, heeft zijn meisje van kantoor gehaald om samen naar het buitenland te vluchten, en werd aan de grens gegrepen.

Wie is nu slecht, die jongen, de vader?

Eens heb ik me geschaamd voor mijn naam: Salomon, wie noemde zijn kind nu Salomon? Toen werd het Salie, en ook dat zinde me niet erg, want Salie en Jan Salie liggen dicht bij elkaar, en was ik dan zo'n slome?

Slome? Het is afgeleid van Sjloume, wat ook weer Salomon betekent. Salomon de wijze. Was het maar waar in mijn geval.

Ineens valt mij in: Sjloume, sjalom, betekent ook vrede. Zou ik vrede met Michel willen sluiten? Wat een dwaze inval.

25 MAART Vandaag is onze oudste kleindochter Mirjam jarig. Ik herinner mij nog, dat in het Huis van Bewaring op de Amstelveenseweg een telegram kwam, het was zaterdagavond, met de mededeling van haar geboorte. Nu al 21 jaar geleden, ongelofelijk. Ze was nog een klein hoopje, misschien drie weken oud, toen Ellen en Huib met haar op bezoek in het Huis van Bewaring kwamen. Het was een vreugdevolle dag. Bovendien waren Ellen en Huib toen bijzonder actief voor onze zaak, Huib was student en had tal van contacten. Bij hun huwelijk krioelede het op het stadhuis van belangstellenden, alleen ik mocht er niet bij zijn. Een verzoek aan de officier van justitie had niets geholpen, kennelijk was ik te staatsgevaarlijk. Wel werd hun een speciaal bezoek aan het Huis van Bewaring toegestaan, de komst met de kleine Mirjam, Mirrekind, was de tweede keer.

De moord op de IKON-filmploeg in El Salvador is afschuwelijk. Het waren dappere jongens, die zich helemaal hebben ingezet. Ze zijn

duidelijk in de val gelokt. Het is onvoorstelbaar dat minister Van der Stoel niet naar El Salvador is gevlogen, om daar zelf een onderzoek naar de moord in te stellen. Helaas, de socialistische ministers zijn geen toonbeeld van dapperheid. Tegenover zijn Nederlandse collega's van de socialistische partij was Allende een held, en hij is ook als een held gestorven. Dat hij destijds, met Sartre, met Simone de Beauvoir, met Jorge Amado heeft geprotesteerd tegen de arrestatie van Michel en mij zal altijd een trotse bladzijde in het stukje geschiedenis blijven, dat onze steun aan de FLN toch heeft betekend.

Maar los daarvan: wat goed dat Rudolf niet met zijn filmploeg (Sal Santen inclusief) naar Chili is gegaan.

En vandaag is Rudolf van den Berg naar Parijs om met Michel te praten over de film. Bijna 20 jaar hebben wij geen contact meer, en toch is het alsof het allemaal gisteren is gebeurd. Gisteren zong ik in mezelf: *Adiós muchachos, compañeros de mi vida*. En het is waar, ik kan mij er niet van los maken, al wil ik verder helemaal zelfstandig blijven. Ik ben te zeer gegriefd, dat merkte ik elke keer opnieuw, en heb daar ook reden voor.

Hoe dan ook: zondagmiddag was Rudolf bij ons. Hij maakte op mij een enigszins ontmoedigde indruk, maar het is mogelijk dat het mijn eigen stemming was. Ik heb mij in het gesprek met Rudolf van mijn 'slechtste' kant laten zien, door eenvoudig mijn niet-politieke motieven naarvoren te schuiven: naar Latijns-Amerika gegaan om mijn gezin te beschermen tegen een eventuele oorlog; steun verleend aan de FLN, omdat het de enige wijze was om de Internationale uit het isolement te halen, dat wil zeggen persoonlijke motieven of egoïstische politieke motieven.

Het gesprek heeft twee uur geduurd, is op een bandje opgenomen, dat later wel zal aangeven of ik nu overdrijf, mij te veel aan mijn fantasie overgeef. Maar in mijn gevoel is er uit te voorschijn gekomen, dat de breuk met Michel destijds mij toch heeft gedemoraliseerd, en dat bedoel ik niet in de banale zin, veeleer in de zin van: ontmoedigd. Zijn vertrek uit Nederland, wat niet anders kon, had mij al geschokt. Ik was eraan gewend geraakt, onder het gezag van Michel te varen, ook als hij er niet bij was. Ik kon mij steeds op hem oriënteren, en al kwam ik zelfstandig tot allerlei ook belangrijke beslissingen, de politieke lijn besliste hij. Mijn werkelijke zwakte: het ontbreken van een ruime theoretische kennis, en mijn geringe aanleg daarvoor, viel nauwelijks op zolang Michel die lacune opvulde. Maar bij zijn afwezigheid kon ik die lacune niet meer verbergen. En dat terwijl ik met theoretisch

geschoolde mensen als Ernest Mandel en Pierre Frank nauw zou moeten samenwerken. Het gaf mij het gevoel alsof ik door de mand zou vallen, ofschoon mijn feeling voor politieke problemen mij al menige keer uit de moeilijkheden had geholpen. Mandel en Frank moeten het hebben gevoeld. Zij speelden als 't ware met mij. En toen ik Michel in 1963 in Wenen op een internationale bijeenkomst ontmoette, vroeg hij mij geïrriteerd of ik bang voor ze was. En daar had hij gelijk in: ik was bang voor ze, zoals ik nu bang ben voor Michel. Mensen die mij vreemd waren geworden, die mij in hun sarcasme en superioriteitswaan aan mijn vader herinnerden, tegen wiens sarcasme ik ook niet op kon, behalve door te vluchten. Ja. Op de keper beschouwd ben ik een ontmoedigd mens, al is mijn kijk op de maatschappij daar niet door veranderd, intellectueel blijf ik revolutionair marxistisch denken. Maar het is alsof mijn gevoel een andere loop heeft genomen. Het interesseert me eenvoudig niet meer, aan de revolutionaire beweging deel te nemen. Dat is wat me het meest verbaast.

Of verbaast? De ervaringen waren niet bepaald hoopgevend.

In dat opzicht ben ik een slecht voorbeeld voor de jeugd geworden, want met passiviteit verander je de wereld niet. Maar kun je het passiviteit noemen, als ik na mijn falen als revolutionair ertoe over ben gegaan, mijn leven literair te verwoorden? Het heeft toch ook tot deze film geleid, waarin Michel net zo goed aan het woord komt.

Er kwam een brief van Prager, waarin hij mij om inlichtingen vroeg omtrent Rudolf. De brief was kennelijk in opdracht van Michel geschreven. Deze ging dus af op de betrouwbaarheid van mijn mededelingen, terecht, omdat ik hem altijd naar beste kunnen inlichtingen heb verstrekt. Maar ineens werd er naar mij niet meer geluisterd. Hoe dan ook: mocht Michel erop staan dat er een dialoog met mij komt, dan gaat het wat mij betreft niet door. Rudolf heeft mij verzekerd, dat de film ook tot stand komt als Michel niet meedoet. Dat heeft mij opgelucht, want het leek er een ogenblik op dat het gesprek met Michel het hoogtepunt zou worden.

30 MAART Rudolf is terug. Michel heeft toegezegd te zullen meewerken, op eigen verantwoordelijkheid, met ieder een eigen verklaring. En dat is het beste. Hij heeft gezegd: 'Tenslotte is Sal mijn enige vriend geweest in de politieke beweging.' Het was wel zo, al is er bij hem vaak sprake van diplomatie, want natuurlijk biedt het hem eens

een kans zich in de film tot een internationaal publiek te wenden. Hoe dan ook, ik ben blij dat er op deze manier een vorm van verzoening met de beweging komt, want nu word ik ook aanvaard als schrijver, nu wordt mijn afscheid niet meer gezien als een desertie of een soort verraad.

Eens, zeker 25 jaar geleden, kwam ik bij Michel en Hélène in Parijs. Ze hadden het boek *Het nerveuze temperament* van Adler liggen, dat ik weliswaar niet heb gelezen, maar waar, naar Michel mij vertelde, in stond, dat artistieke creativiteit een authentieke psychische kracht is, die zich op den duur niet laat onderdrukken. En toen ik eens met hem sprak over Arie Kater, die partijgenoot was, en over diens worsteling, zei Michel dat de motieven van de kunstenaar en van de revolutionair heel dicht bij elkaar liggen.

Zou hij het zich nog herinneren, en zou hij ook in die zin over mij denken nu ik schrijver ben geworden? Het is voor hem natuurlijk moeilijk te verwerken dat ik met de beweging heb gebroken, want min of meer was ik toch zijn rechterhand, rekende hij onvoorwaardelijk op mij voor de toekomst. Maar hij heeft aan Rudolf hartelijke groeten voor mij meegegeven, terwijl hij zelfs voorstelde, ook Ben Bella* voor de film te benaderen.

Ik was erg gespannen, voel me nu iets beter. Het is middernacht, dat wil zeggen een uur of drie. Waar een dagboek al niet goed voor is.

En wat ik vergeten was op te schrijven: Michel was zo nadrukkelijk in zijn verzoek, mij zijn groeten over te brengen, dat Rudolf hem vroeg, mij een briefje te schrijven en mee te geven. Maar hierop zei Michel: 'Vous êtes sentimental,' wat mij het verwijt herinnert dat Michel mij vroeger vaak maakte: dat ik overgevoelig was.

Hoe dan ook: het bevestigt mijn oorspronkelijke opvatting, dat zijn medewerking gebaseerd is op zijn gevoel tegenover de geschiedenis, ofschoon zijn opmerking, dat ik in de politieke beweging zijn enige vriend was, mij toch deugd doet. Zo is het ook waar, dat de Nijmeegse student Ruud Keurentjes zijn doctoraalscriptie is gaan schrijven geïnspireerd door *Adiós Compañeros*, en dat Rudolf van den Berg zijn film maakt, eveneens geïnspireerd door *Adiós*. Wat niet wegneemt dat de *Wetenschappelijke uitgeverij* het restantje ervan heeft verramscht. Het is afschuwelijk. Maar een beetje heeft het boek zelf ook geleden onder de nieuwe ontwikkelingen. In het voorwoord noem ik Solzjenitsyn, wat ik nooit zou hebben gedaan na zijn ideologische overschakeling naar 'het Westen', zijn voorkeur voor de meest reactionaire opvattingen. Het is Michel geweest, die me destijds attent heeft ge-

maakt op Solzjenitsyn. Iedereen maakt zich druk over Boris Pasternak, zei hij, maar *Een dag van Ivan Denisovitsj...* is een veel grootser boek dan *Dr. Zjivago*.¹ Zoals altijd, heb ik me daarop geïntereerd, en met die oriëntering heb ik Solzjenitsyn in het Voorwoord van *Adiós Compañeros* opgenomen. Om er later spijt van te krijgen. Het is onbillijk, dit terug te spelen naar Michel. De linkse oppositie in de Sovjet-Unie ondersteunde hem ook tegen de bureaucratie, en Medzjedev schreef zelfs een boek over hem. Niemand kon een dergelijke ontwikkeling voorspellen. En nu komt de film. Ik heb Rudolf blanco volmacht gegeven, om mijn archief bij het HSG in te zien, en mijn strafdossier bij Mr. Smeets; nu komen alle feiten op tafel. Hoe zal hij die in zijn film verwerken? Hoe zal het op de kijkers overkomen? Ik ben er wel bang voor, vreselijk bang, een andere uitdrukking ken ik niet, en misschien is mijn maagzweer ook daar ten dele het gevolg van.

En de stukjes voor *Het Parool*? Het is waar wat Tolstoi heeft gezegd: de ware inspiratie is het idee voor een verhaal, niet de uitwerking ervan. Daarvan uitgaande heb ik het afgelopen halfjaar heel wat inspiratie moeten opbrengen, om de stukjes voor *Het Parool* te kunnen schrijven. Menig idee voor een langer verhaal heb ik erin prijsgegeven, en het heeft mij behoorlijk uitgeput.

Wij zijn nu enige dagen met vakantie in Maarn. Het was vandaag een fijne dag. Prachtig weer, we hebben van alles kunnen doen. Natuurlijk had iemand weer een leuke band voor me achtergelaten, al was het minder erg dan vorige keer, toen ik met de fiets aan de hand naar het dorp moest om er een nieuwe band te laten aanbrengen.

Op de een of andere manier trek ik die rottigheid zelf aan.

En nu ga ik Paul van 't Veers boek over Multatuli verder lezen. Het eerste deel viel mij tegen. was nogal langdradig, hopelijk valt de rest mee.

2 APRIL Lees bij Van 't Veer dat Multatuli wilde gaan schrijven, om de ten onrechte van eerloosheid verdachte, ongetwijfeld zichzelf, in zijn boek vrij te pleiten. Zou het voor veel schrijvers niet gelden, dat zij in hun boeken voor zichzelf opkomen tegen infame beschuldigingen aan hun adres?

5 APRIL Rudolf heeft gebeld. Hij zei dat alles goed gaat, en informeerde naar de school waar wij moeten stemmen, om toestemming te

vragen er te filmen. Ik heb hem de naam genoemd, al zie ik niet in wat een dergelijk fragment voor waarde heeft. Het zegt niets over mijn persoonlijkheid, tenzij hij me ondervraagt over mijn houding ten aanzien van de verkiezingen. Wat moet ik dan antwoorden? Originele opvattingen heb ik er niet over. De traditionele marxistische benadering, dat zij belangrijk zijn als graadmeter, en verder nauwelijks, is door geen betere analyse achterhaald. Tenminste... soms zijn zij meer dan een graadmeter, drukken het verlangen naar maatschappelijke verandering zo duidelijk uit, dat er in Chili Allende door aan de macht kwam. Die op zijn beurt door een groepje generaals, gesteund door Nixon en Kissinger, ten val werd gebracht. Die hele ontwikkeling heeft een schijnwerper gericht op een maatschappelijk proces, dat zal 'eindigen' met de val van Pinochet. Eindigen tussen aanhalingstekens, want Trotski moge het niet altijd juist hebben gezien, de revolutie is en blijft permanent.

De grote spanning met betrekking tot de film is wat verminderd, nu ik niet naar Michel ga, en hij toch meewerkt. Daar komt bij dat ik Wouter Gortzak de stukjes voor een hele maand heb toegestuurd, en dus even van die druk ben bevrijd.

Ik droomde dat er een jong, speels bokje in mijn leven was gekomen. Het dartelde voor me uit, sprong tegen me op, zoog aan mijn kleren, om weer weg te rennen en verderop te blijven staan, mij vol verwachting aankijkend.

Wat kan het betekenen, een bokje? Een bokje, een boekje misschien, wacht het dagboek al op me, op mijn invallen en mijn zelfkritiek?

Of is het de film, die me fascineert? Wat heeft, symbolisch, een bokje met een film te maken?

Gisteravond had ik het erg benauwd. Bep heeft me toen gerustgesteld, tot rust gebracht. En vannacht droomde ik, wat droomde ik vannacht? Dat ik ergens werkte, meer weet ik niet, maar het zal wel verband houden met de film.

6 APRIL Margreet Ruardi belde mij vandaag, en vroeg mij, in overleg met Rudolf, of ik op 6 mei in Dordrecht wil komen voorlezen, voor de film. 'Je zult wel schrikken,' zei ze, 'in Dordrecht, na je negatieve ervaringen' (iets wat Rudolf haar zal hebben verteld), 'maar het is deze keer in de Werkkeet, een andere literaire groep die al eerder naar je gevraagd heeft en enthousiast is als je nu wilt komen voorlezen.'

Ik was blij, en heb 'ja' gezegd. Waar ik ook blij om was, was dat Margreet Ruardi 'jij' en 'Sal' tegen mij zei. Zij is een lieve vrouw, en misschien is het ijdelheid, maar ik geloof het niet, ik ben blij dat zulke lieve en goede mensen mij graag mogen en geen afstand voelen die ze tot 'u' zeggen dwingt.

Margreet leerde ik aanvankelijk alleen 'door de telefoon' kennen, omdat ze mijn medewerking vroeg voor de Stichting Schrijvers-School-Samenleving. Ik heb toen 'nee' gezegd, omdat Bep pas erg ziek was geweest, en ik het gevoel had nooit meer aan het eigenlijke schrijven toe te komen. Als je je op mijn leeftijd niet op een taak concentreert en je over duizend taakjes verdeelt, komt er niets meer uit je handen. Dat zei ik haar, en ze had er begrip voor.

Toen kwam ik Margreet tegen op een bijeenkomst in het Huis van Bewaring aan de Weteringschans, waar een protest werd gehouden van 'Writers in prison'. Ze stelde zich voor, en ik was een beetje verbaasd, want uit de telefoon had ik de indruk dat ze een verlegen meisje was, en nu bleek ze duidelijk een doortastende jonge vrouw te zijn. Het Huis van Bewaring zag er nog triester uit dan in mijn herinnering het geval was, de cellen waren niet veel meer dan armzalige hokken. Ik vertelde Margreet dat ik hier gevangen had gezeten, en onder welke omstandigheden.

Op de bijeenkomst sprak Mineke Schippers. Zij kwam niet alleen op voor de vrijheid van de schrijvers, maar releveerde ook de Nederlandse schrijvers die hier gevangen hadden gezeten, waarbij zij zich tot de bezetting beperkte. Mij noemde ze dus niet, en mijn ijdelheid was er door gekwetst. Even keken Margreet en ik elkaar aan. Mineke Schippers moet het wel hebben geweten, want ik heb haar eens *Adiós Compañeros* toegezonden, en dat zij het gelezen had bleek uit een dankbrief.

Ik schaamde me voor mijn gekwetste eigenliefde, want de schrijvers tegen wier gevangenschap werd geprotesteerd verkeerden in veel beroerder omstandigheden dan wij tenslotte bleken te zitten, want na een jaar en drie maanden kwamen we weer vrij.

Al die gedachten speelde krijgertje in mijn hoofd, terwijl mijn ogen dwangmatig werden getrokken naar de ring op de eerste 'etage'. Daar waren Michel en ik elkaar tegengekomen, op een zaterdagmiddag. Men had ons angstvallig op uiteenliggende gedeelten van de Weteringschans ondergebracht, zodat we elkaar ook niet bij het luchten zouden kunnen ontmoeten. Maar Michel ging naar de dokter, en ik naar de 'humanist', tot wie ik na veel moeite was toegelaten, want eerst

moet je door de pastoor worden afgekeurd, daarna door de dominee, om tenslotte een briefje voor de 'humanist' te krijgen. Ineens zagen we elkaar lopen, en renden naar elkaar toe, omhelsden elkaar, en ik luisterde met al mijn vezels naar de instructies die Michel mij gaf voor ons gedrag. Bewaarders renden op ons af, trokken ons uit elkaar, en dezelfde middag nog werd ik overgeplaatst naar de Amstelveenseweg.

Lang heb ik dus niet op de Weteringschans gezeten, misschien zes weken, het is aan mijn brieven uit het Huis van Bewaring na te gaan, maar ik ben te lui om er speciaal voor naar de kluis te fietsen om de data te controleren.

14 APRIL Vandaag zei Bep, dat zij zaterdag meegaat naar Westerveld voor de herdenking van Sneevliet en de andere gevallen. Ik heb er niet op aangedrongen, al ben ik er heel blij om, merk het omdat ik minder last van mijn maag heb. Vragen wou ik het niet, bij 'haar' film hield ik me ook afzijdig, maar dat was mij te kennen gegeven, en ik wilde me er niet mee bemoeien. Hier is het wel iets anders, want het is een film van Bep en mij samen, en het was naar geweest als zij niet bij de Sneevliet-herdenking aanwezig zou zijn, die nu door Rudolf op de film wordt vastgelegd. Moeilijk heb ik het er wel mee, om het middelpunt te zijn bij een herdenking die anderen geldt, temeer omdat de indruk kan ontstaan dat ik deel uitmaakte van de illegale Sneevliet-groep, wat niet waar is. Nu ja, ik zal het laatste hoofdstuk van *Sneevliet, rebel* voorlezen, daar blijkt de toedracht duidelijk uit. In elk geval is het goed dat de herdenking zelf op de film wordt vastgelegd, want daar zal, nu de 'mensen van vroeger' allemaal een dagje ouder worden, eens een eind aan komen, tenzij de jeugd de traditie voortzet.

16 APRIL Rudolf was bij ons, met twee filmers om kennis te maken, voor morgen op Westerveld. Zij zullen de Sneevliet-herdenking opnemen, maar vormen niet de 'officiële' filmploeg, die zich nog in Amerika bevindt. Verder heeft Rudolf met mij foto's en documenten doorgenomen. Alles is vlot verlopen. Na de 17e op Westerveld stelt hij het volgende program voor: 24 april een bespreking over de brieffragmenten om er een keus uit te maken, 29 april voorlezen van die fragmenten in het Huis van Bewaring, 1 mei naar een 1-mei-vergadering, waarschijnlijk in Den Haag, hij moet nog een keus maken, 4 mei naar de dodenherdenking (PEN-centrum?) en 6 mei naar Dordrecht

om voor te lezen. Dat zit wel snor. Wat mij ongerust maakte was mijn moedeloosheid, nee, dat is het goede woord niet, mijn onrust, of angst, of onzekerheid voor wat gaat komen. Want daar ben ik van overtuigd: zoals mijn gevoelens mij niet bedrogen toen ik naar Latijns-Amerika ging, of toen ik aan het Algerijnse werk ging deelnemen, zo heb ik nu het gevoel dat ook de film grote gevolgen voor mij zal hebben, in een of andere vorm. Het zal heel moeilijk worden na alles wat voor de grote wereld naar buiten komt, daar is geen twijfel aan, en dan gaat de film ook nog naar het buitenland. Het zal allemaal niet meevallen, en wij, ik in de eerste plaats, zullen een tijdlang geïsoleerd zijn.

Ook met Mr. Smeets is een afspraak gemaakt. Alles bijeengenomen ben ik de enige, die niet enthousiast is, of liever: droevig. Waarom? Waarom?

Intussen is Rudolf blootgesteld aan al mijn aarzelingen en weerstanden, wat zijn opgaaf niet vergemakkelijkt. Hij heeft zich door mijn weigering, naar Parijs te gaan, niet laten afschrikken, maar maakt het mij nu op mijn beurt moeilijk. Hij kwam zo enthousiast terug uit Parijs, Michel had zo hartelijk over mij gesproken, en nu weer vertelt hij een brief uit Parijs te hebben ontvangen met de vraag of ik meekom. Het is alsof Rudolf mij poogt af te tasten, hoe schuchter, te schuchter hij tegenover mij ook is.

Uit Parijs heeft Rudolf een speciale uitgave van *Libération*, 'Pologne' voor me meegenomen, over de strijd van de Poolse arbeiders en intellectuelen voor het arbeiderszelfbestuur. Er staan prachtige foto's in.

Het is duidelijk geen krenterigheid, dat Rudolf me het beloofde boek van Jacob Israël de Haan niet heeft gegeven, want dat kost een tientje, en *Libération* vijftien gulden.

Waarom, oh waarom Rudolf?

18 APRIL Het was gisteren een schokkende dag. Het begon met de filmopnamen in Westerveld, waar ik het laatste hoofdstuk van *Sneevliet, rebel* heb voorgelezen.

Er waren zeker 100 mensen, en dat is toch iets bijzonders, 40 jaar na het fusilleren van de herdachte makkers. Het voorlezen is goed gegaan, omdat het mij toch weer is gelukt mij helemaal op de tekst terug te trekken, en ik mij niet heb laten beïnvloeden door het 'gehoor'.

Het was al heel stijlvol begonnen. Marie de Jong had de aanwezigen ingelicht over wat er ging gebeuren, en gezegd dat wie liever niet op de

film kwam, apart kon gaan lopen. Daarna vroeg ze Nico van Diejen, Andries Dolleman, Bep en mij voorop te lopen, en de bloemen te dragen.

Na afloop was er een bijeenkomst in Haarlem, waar ik veel oude bekenden heb ontmoet. Ook Herman Drenth, die tijdens de bezetting in de leiding van het CRM* heeft gezeten. Hij herinnerde mij eraan, dat ik voor cyaankali had kunnen zorgen voor geval van arrestatie, iets wat hem een sterk gevoel van veiligheid had gegeven. Ik was blij zoiets te horen en dacht: het zou leuk zijn als het in de film kwam, Bob Maassen, een zoon van Barend Luteraan,* heeft destijds voor die cyaankali kunnen zorgen. We hebben enige tijd in de illegaliteit samengewerkt, hij studeerde chemie, en voor hem was het geen probleem eraan te komen. Vrij kort na de oorlog is hij gestorven. Met die ouwe Luteraan heb ik het wel moeilijk gehad. Tijdens de bezetting kwam hij eens bij ons, zei dat het bij hem thuis niet veilig was omdat er in zijn omgeving werd gebombardeerd, en vroeg of hij bij ons mocht slapen, is zelfs enige weken bij ons gebleven. Desondanks heeft de samenwerking slechts kort geduurd, want hij was een moeilijk mens. Toen ik in het Huis van Bewaring zat heeft hij mij eens een brief geschreven, waarin hij me liet weten het nog steeds niet eens te zijn met de intredepolitiek in de PvdA, AvdP schreef hij als camouflage. Het maakte me nogal kwaad, en ik heb, dom genoeg, die brief verscheurd. Later was hij de eerste, die zich openlijk solidair met ons verklaarde en op een politieke bijeenkomst de aanwezigen opriep, zich actief voor onze zaak in te zetten. Daarmee is destijds het stilzwijgen van de eerste maanden verbroken, die verdienste komt Barend Luteraan toe, en daarna bleef men voor onze zaak ijveren. Het ontroerde mij, toen zijn zoon Nol mij bij de dood van Barend vroeg, op 16 december 1971 aan zijn baar iets te zeggen. De woorden heb ik bewaard, en neem ze in dit dagboek op.

Barend Luteraan, van wie wij vandaag afscheid nemen, is geboren in het jaar dat de eerste Sociaal-democratische Vereniging in Nederland werd opgericht. Sindsdien is een geheel tijdperk verstreken, waaraan hij als bewust levend mens actief heeft deelgenomen.

Zelf heb ik Luteraan leren kennen toen hij als propagandist van het marxisme voor de jeugdorganisatie van de OSP een inleiding hield over het historisch materialisme. In dat jaar was hij al zo oud als ik nu ben, en behoorde hij voor ons reeds tot de oude garde, die kleine groep strijders die internationalist waren gebleven tijdens de Eerste Wereld-

oorlog en actief getuige waren geweest van de zegevierende Rode Oktober in Rusland.

Sinds die kennismaking, in 1933, is Barend Luteraan nog enige tientallen jaren, ook tijdens de Tweede Wereldoorlog als marxist en internationalist werkzaam gebleven. Door zijn trouw aan zijn overtuiging heeft hij vaak het isolement gekend en dit niet geschuwd. Met zijn gaven en intelligentie had hij het v r kunnen brengen in deze wereld, als hij het met zijn geweten op een akkoordje had gegooid. Barend Luteraan was daartoe niet bereid, want hij was niet alleen een begaafd, maar ook een gaaf mens.

Ook persoonlijk heb ik een sterke reden, hem dankbaar te blijven. Toen Michel Raptis en ik in 1960 waren gearresteerd wegens illegale hulp aan de Algerijnse bevrijdingsbeweging, was het Barend Luteraan, *toen al 82 jaar oud*, die aan het eind van een studentenforum over Algerije opstond en de vraag stelde: Waarom is hier gezwezen over het feit, dat er in Nederland twee revolutionaire marxisten gevangen zitten wegens hun actieve steun aan de Algerijnse revolutie? T  n, en op d t moment is onze zaak er een geworden van de Nederlandse socialistische beweging.

Namens hen, die vele jaren met Barend Luteraan hebben samengewerkt, wil ik hem een laatste groet brengen.

Barend Luteraan, rust in vrede.

Voor Bep was de Sneevliet-herdenking een fijne dag. Ze stond, samen met Ellen, vlak tegenover mij bij het voorlezen. Marie de Jong las als eerste een gedicht van moeder voor, uit de cel, en het was een prachtig begin, alleen vertelde zij niet dat het een gedicht van Mien Sneevliet was, iets wat mijn indruk versterkte dat zij zich emotioneel in de plaats van moeder heeft gesteld, wat niet erg is, want met te meer plichtsgevoel zorgt zij voortdurend voor de herdenkingen.

Vanmorgen dacht ik: zal ik voorstellen mee naar Ben Bella in Algerije te gaan, als hij bereid is mee te werken? Later heb ik die gedachte weer laten varen. Mocht Ben Bella die wens uitspreken, dan ligt het iets anders, en neem ik mij voor er gehoor aan te geven.

Ik was ook blij, Sietse Bosgra weer te ontmoeten, die op de middagbijeenkomst goed heeft gesproken, serieus, niet te gecompliceerd en waardig. Sietse was tijdens onze gevangenschap al bijzonder solidair. Nog bezit ik een foto, waarop hij door de politie van de straat wordt gesleurd, omdat hij in het openbaar demonstreerde voor onze invrijheidstelling. Later kwam hij, ik meen toen Algerije onafhankelijk

werd, op zijn motor al 's morgens vroeg een Algerijnse vlag brengen, om het heugelijke feit te vieren. Sietse is een van de meest waardevolle mensen in de Nederlandse socialistische beweging.

Vanmorgen Rudolf nog even gebeld. Hij was blij met het resultaat van gisteren. Het is een goed begin. Ik deed hem de suggestie, dat ik op 1 mei mijn 1-mei verhaal uit de HP ga voorlezen, maar hij was er niet voor. Het voorlezen moet steeds het hoogtepunt van iets zijn, zei hij, en niet de actie als zodanig uitbeelden. Hij gaf de voorkeur aan een gesprek tussen ons tweeën, de hele film door, als de oudere, de 'vader' figuur, die zijn ervaring aan de jongere, de 'zoon' doorgeeft. Het is een gedachte die mij ontroert en die trouwens ook mijn werk steeds heeft beïnvloed: aan de nieuwe generatie mijn ervaringen doorgeven.

Straks komt Karen, om schetsen van mij te maken, zoals ze Rudolf heeft beloofd. Die van destijds, voor de 'kop' die ze van mij heeft gemaakt, heeft ze vernietigd. En nu wil Rudolf de film nog wel met een opname ervan beginnen, waarvoor hij ook de tekeningen nodig heeft.

Het gesprek van Rudolf met onze zoon Bart is ook goed geweest, hoor ik. Bart had hem het adresstempel van mijn vader laten zien, dat ik hem destijds heb gegeven. Eerst wist ik het niet meer, maar toen ineens schoot het me weer te binnen.

De verjaarsviering van Karen begint al vroeg, om 12 uur, dan is het beter filmen.

19 APRIL Heb Bart gisteravond gebeld. Hij vertelde mij over zijn gesprek met Rudolf. Deze heeft zijn plannen veranderd. Eerst wilde hij Bart in de film als gesprekspartner hebben, nu wil hij zelf die rol overnemen, in een soort vader-zoon-verhouding. Het was voor Bart teleurstellend, en toch is het veel beter zo, want Bart moet zijn eigen leven maken, en als hij door de film te zeer met het mijne wordt vereenzelvigd, kan hem dat benadelen. Bovendien is het erg moeilijk, een zo persoonlijke situatie, met de eraan verbonden ambivalentie, in het publiek te brengen. Bovendien weet Bart te veel van mijn leven, om de nieuwsgierigheid te kunnen uitbeelden die ongetwijfeld van de vragen van Rudolf uitgaat.

In de relatie met Rudolf heeft intussen een zekere 'overdracht' plaatsgevonden, als in een analyse zou ik haast zeggen. Voor de film is het van grote waarde, omdat deze nu een emotionele ondergrond, gekleurdheid krijgt, die er spanning aan zal verlenen.

In de persoonlijke verhouding heeft het wel enige bezwaren, want nu mengen zich in de verhouding van Rudolf tot mij ook ambivalente elementen, die in werkelijkheid betrekking hebben op zijn verhouding met zijn vader.

Bij het lezen van mijn boeken moeten bij Rudolf dergelijke gevoelens al zijn opgekomen.

De hele situatie zal veel geduld van mij vergen, en ongetwijfeld aan het eind van de film op een of andere manier zijn oplossing vinden, waarschijnlijk op positieve wijze. Want Rudolf is een waardevolle man, die rusteloos zijn eigen weg zoekt. En ik ben heel gevoelig voor waarachtige vriendschappen.

Dat is een kwestie van later zorg.

Karen was gisteren bij ons, om enige schetsen te maken waar Rudolf om had gevraagd. Het is haar niet gelukt. Lag het ook aan mij? Ik weet het niet. Terwijl zij zat te schetsen, viel ik steeds in slaap. Ik was uitgeput van de dag tevoren, die van de Sneevliet-herdenking.

Vanmorgen had ik grote lol. Naipaul was in Amsterdam geweest, en woedend vertrokken nadat hij door Mineke Schippers en Margaretha Ferguson was 'benaderd'. Ik kan me zo levendig voorstellen, dat hem bij de kennismaking met Margaretha Ferguson alle lust is vergaan, haar spel mee te spelen. Zelf heb ik, na de vergaderingen van het PEN-centrum die ze met haar gekwek onmogelijk maakt, het besluit genomen er nooit meer heen te gaan. Daar komt bij, dat ze haar koketteren met het anti-kolonialisme, anti-racisme er wat al te dik opgooit. In een recensie over *Deze Vijandige Wereld* in *Het Vaderland* schreef ze destijds, dat ik er geen uitgever voor zou hebben gevonden als ik niet 'een jodenjongetje' was geweest. Arends dichtte, voor zijn zelfmoord, over haar al, dat ze er vriendelijk uitziet, maar dat ze, als ze trapt, loden schoentjes aan heeft.

Ik weet niet waarom dergelijke herinneringen zo lang in me nagolven, want wat kan me in godsnaam die onmogelijke vrouw schelen. Lange tijd heb ik me verbeeld dat mijn verhouding tegenover 'bijdehante', meest oudere vrouwen een groot probleem voor me was. Dat ze me ringeloorden, of poogden te ringeloren, iets wat me er overgevoelig voor maakte. Het hoeft natuurlijk niet altijd negatief te zijn bedoeld, en heeft soms een moederlijke functie. Ik moet bijvoorbeeld denken aan Jo Goffree, een oudere collega uit de tijd van *Het Vrije Volk*, die wel graag de baas over mij speelde, maar zich na mijn arrestatie buitengewoon solidair gedroeg. Zij werd secretaresse van het San-

ten-Raptis-comité, en vocht ook voor mij bij *Het Vrije Volk*. Als ik er nog eens rustig over nadenk, is het een angst die ik niet alleen tegenover bazige vrouwen heb getoond, maar net zo goed tegenover autoritaire mannen. De oorsprong ervan ligt bij mijn vader, die in zijn rol werd opgevolgd door de autoritaire tante bij wie ik als kind heb gewoond. De rollen zijn dus verdeeld. Laat ik me daar bewust van zijn, misschien dat ik die angst dan ook leer overwinnen. Het is belangrijk dit vast te stellen, nu ik opnieuw geconfronteerd word met Michel, de meest democratische mens als je het met hem eens bent, of als het de mensheid betreft, maar zeer autoritair zodra je met hem van mening verschilt. Ik herinner me, het was in Wenen, op mijn laatste 'officiële' bijeenkomst, dat ik voorzichtig, heel voorzichtig kritiek uitoefende op het feit dat de Algerijnse regering de Communistische Partij had verboden, in het kader van haar opvatting over een een-partij-stelsel. Een dergelijke maatregel was in strijd met onze opvatting, met onze traditionele opvatting, want Leo Trotski had al in 1938, in het zogenaamde Overgangsprogram, de noodzaak gesteld van Pluralisme, een meer-partijen-stelsel, ook in de Sovjet-Unie. Door mijn opmerking trapte ik op zere tenen, Michel verwaardigde me nauwelijks een antwoord, en gaf mij de indruk, me als een soort kleinburger te beschouwen, die geen begrip had voor de eisen van de revolutie. Ik dorst er niet op in te gaan, kromp als 't ware in elkaar, herinnerde mij dat Trotski de eis van politiek pluralisme uitsloot voor contrarevolutionaire partijen, die naar herstel van het kapitalisme streefden. Maar daar was voor de Algerijnse Communistische Partij toch geen sprake van, hoe miserabel haar rol ook tijdens de burgeroorlog was geweest.

Met des te meer vreugde las ik kort geleden in de *Haagse Post* een gesprek met Ben Bella, waarin deze zegt dat het invoeren van de éénpartij-staat een fout is geweest, die hij nooit meer zal herhalen.

20 APRIL Vannacht droomde ik, dat twee maal een golf over ons huis spoelde. Het zal wel verband houden met de film. Latijns-Amerika en de Algerijnse kwestie? Rudolf heeft immers besloten, niet naar Chili te gaan, en het Latijnsamerikaanse gedeelte niet voor de film uit te werken. Twee vloedgolven: de oorlog en Algerije? Ik weet het niet, het blijft gissen. Misschien onderga ik de film zelf wel als een vloedgolf, waarbij mijn stukjes voor *Het Parool* komen, die me uitputten.

25 APRIL Vannacht droomde ik dat ik ergens was om voor te lezen. Mij werd gevraagd om rekening te houden met het jeugdige publiek, en toen besloot ik helemaal *Jullie is Jodenfolk* voor te lezen, tot aan de dood van Saartje. Voor zover de droom 'zijn eigen duiding' is zoals in de Talmud staat, een wijsheid die ik als citaat bij Jung heb gevonden, wijst het erop dat ik zo eenvoudig mogelijk te werk moet gaan bij de film, want de meeste kijkers snappen er anders niets van, het is sowieso al moeilijk genoeg.

Vandaag heeft de Engelse vloot een Argentijnse onderzeeboot getorpedeerd. Stropoppen als Thatcher en Reagan hebben er niet het minste benul van, hoezeer zij de gevangenen zijn van historische krachten die hen in een bepaalde richting stuwten. De nieuwe ontwikkeling bevestigt wat ik in Bzzlletin heb geschreven, namelijk dat Latijns-Amerika het terrein zal zijn, waarop het Amerikaanse imperialisme zich zal doodlopen, en daarmee de beslissende kracht in de ontwikkeling, die de wereld uit de richting van een dreigende atoomoorlog drijft. Dat is een 'bijkomstigheid' bij de Falkland-crisis, die van wezenlijk belang is.

Ik heb altijd een autoriteit gehad, die achter mij aan zat. Vader was niet tevreden over mijn rapport, de eerste keer al na de dood van Saartje, alsof er niets was gebeurd. Oom Henk (Sneevliet) ging, ofschoon ik mij helemaal inzette, eens van de kansel tegen Bep en mij te keer, omdat we waren weekenden toen er een partijbijeenkomst was. Het leek wel alsof het lot van de mensheid ervan afhing, alsof het verraad was even jezelf te willen zijn.

Bij Michel was het ook nooit voldoende wat ik deed, zelfs na mijn inzet voor de Algerijnse geschiedenis werd mij geen ogenblik rust gegund, en had ik tenslotte het gevoel, een paard te zijn dat wordt doodgereden door zijn ruiter. Gelukkig ben ik geen paard maar een mens, en is mijn lichaam gaan protesteren toen ik er 'intellectueel' de moed niet voor had.

26 APRIL Heb Rudolf van den Berg gebeld, om pl.m. 1 uur. Hij heeft om 2 uur een afspraak met Mr. Smeets, de zaken lopen dus. Ik heb Rudolf gevraagd naar zijn oordeel over mijn boeken, die hij vorige week buiten de stad heeft herlezen. Ze hebben hem bij nalezing niet teleurgesteld, met zijn voorkeur voor: *Jullie is Jodenfolk*, *De kortste weg* en *Adiós Compañeros*, het laatste om andere dan literaire redenen, meer het gegeven. De verhaaltjes in *Het Parool* vindt hij iets vluchtiger.

De film zal in september of oktober voor de tv komen. Rudolf vond de schets 'De brieven van Saartje' heel goed, ook de overgang naar vandaag, en vroeg of ze gepubliceerd werden.

Na het telefoongesprek met Rudolf kan ik vol vertrouwen het komende tegemoetzien. De dialoog gaat nu beginnen, en daar voel ik mij het sterkst in. Bovendien heb ik geen dingen te verbergen die voor de film van belang zijn.

27 APRIL Gisteravond opgebeld door een verslaggever van *Het Vrije Volk*, die inlichtingen vroeg over Joop Zwart, die achter een zogenaamde naamloze verkiezingslijst schijnt te staan. Ik heb hem verteld dat ik nooit met Joop Zwart heb samengewerkt, dat hij in 1934 door Sneevliet uit de RSP* is gezet, nooit trotskist is geweest, en dat hij buiten mijn weten bij de Algerijnse zaak is betrokken. Verder heb ik hem verwezen naar een interview met Max Pam in *Vrij Nederland*, waarin hij bijzonderheden kan vinden omtrent de mate van betrouwbaarheid van deze figuur.

Straks komen Wil en Nel, en ik ben er blij om. Zo heeft alles twee kanten. Wil was destijds heel solidair in die Algerijnse geschiedenis, vooral toen ik na mijn invrijheidstelling in een crisis verkeerde. Later hebben wij nog wel eens ruzie gehad. De laatste keer verweet hij mij, hem niet te hebben opgebeld toen hij voor niets aan de deur was geweest en een kaartje had achtergelaten. Maar later vond ik zijn kaartje, waarop stond dat hij nog zou opbellen. Ik zal hem dat toch laten zien. Het is een mooi geval van projectie.

En voor de rest is een onrustige tijd begonnen, waar ik niet goed raad mee weet.

'S AVONDS HALF 8 Bep is naar het ziekenhuis, om bloemen te brengen voor Evert, die er plotseling met longontsteking is opgenomen. Ik was vanmiddag naar de Centrubank, om de celbrieven uit de safe te halen. Daarbij heb ik ook de brieven aan moeder meegenomen. Uit een van die brieven blijkt dat ik nooit met Joop Zwart heb samengewerkt.

Later kwam Rudolf met twee filmers, die donderdag meegaan naar het Huis van Bewaring. Ik zal morgen de door Rudolf aangestreepte brieffragmenten doornemen. Hij had intussen 'De brieven aan Saartje' gelezen, vindt het verhaal geslaagd, maar dacht dat het laatste hoofdstuk aan kracht zou winnen als het wordt ingekort. Ik zal het na de hele filmgeschiedenis nog eens doornemen.

Er is als volgt afgesproken:

29 april: Huis van Bewaring;

30 april: bespreking verdere plannen;

1 mei: naar Den Haag voor een 1 mei vergadering;

3 mei: bespreking thuis over verdere ontwikkeling;

6 mei: voorlezen in Dordrecht;

8 mei: verjaardag Karen.

Het voorlezen op de avond van de dodenherdenking gaat gelukkig niet door, het wordt anders een beetje veel van het goede, temeer omdat wij 2 mei naar Breda gaan voor de verjaardag van Gineke.

Vanmiddag waren Wil en Nel er. Ik heb ze maar kort gesproken, voldoende lang om in mijn indruk bevestigd te worden: het zijn goede vrienden, maar wat hebben ze weinig aan hun hoofd behalve hun eigen leventje. 'Hoe kom jij nou aan een maagzweer,' vroegen ze verbaasd, 'je bent gepensionneerd en hoeft niets meer te doen.' Intussen zijn ze verwonderd dat er nog geen nieuw boek uit is, hebben kritiek op het verhaaltje in *Het Parool*, waarin ik vertel dat Henk Sneevliet bij ons een cliché had opgeborg en dat door de politie werd gezocht, en waarin een vriend beneden aan de deur roept dat hij van de politie komt. Tot mijn grote schrik. Wil verweet me dat ik dergelijke grapjes van een ander niet kon verdragen, maar hem zelf een keer voor niets naar beneden had laten komen, omdat ik 'post' naar boven had geroepen.

Intussen hadden zij gehoord van hun schoonzoon Albert, dat er een film over mij zou komen, en dat ook Michel het zijne erin zou zeggen. Hoe weten ze dat? vraag je je af. Waarschijnlijk door Sietse Bosgra, die wel door Ellen zal zijn ingelicht. En dat ligt ook voor de hand, nu hij op de Sneevliet-herdenking heeft gesproken.

28 APRIL Werd zojuist opgebeld door Rudolf. 'Doe morgen een dikke trui aan, en warme sokken,' zei hij, 'het is koud in het Huis van Bewaring.' Het herinnerde me aan de tijd toen ik op de Amstelveenseweg zat. De centrale verwarmingsbuizen waren in de loop van de 100 jaar dat het gebouw stond tientallen keren overgeschilderd, en de warmte kon nauwelijks door de dikke laag verf heendringen.

Margreet Ruardi, met wie ik belde over een foutje in een brief van mij, zei dat ik er recht op heb, ook eens te worden erkend, en vindt het fijn van de film. Er zijn vier medewerkers op haar werk, ik zal ze allemaal een exemplaar van *Deze vijandige wereld* sturen.

Ineens vond ik in een envelop een uit lucifers vervaardigd spelletje,

dat de 'stroper', een medegevangene, mij destijds heeft geschonken. Ik zal het morgen meenemen naar het Huis van Bewaring. Als je iets dergelijks terugvindt op de dag voordat je naar het HvB gaat, kan er van toeval geen sprake zijn. Ook zulke schijnbaar onbelangrijke details bewaart de menselijke psyche heel zorgvuldig.

Rudolf heeft de stukken aangestreept uit mijn celbrieven, waaraan hij de voorkeur geeft. Ik heb ze doorgelezen, en waarachtig, ik heb zitten janken bij elk stuk. Dat wordt wat morgen. Ik zal proberen mij te beheersen. Het is wel niet erg om een keer ontroerd te zijn, maar ik moet toch ook voorlezen.

30 APRIL Was gisteren voor opnamen naar het Huis van Bewaring aan de Weteringschans. Voelde me als een oud cavaleriepaard, dat bij het ruiken van de kruitdamp opnieuw begint te steigeren, en merkte achteraf, hoe ik gewond ben geraakt.

Vrijdagavond. 's Middags was Rudolf er, die nieuwsgierig was naar wat ik over de opnamen in de cel in mijn dagboek geschreven had. Het is weinig, en ik verbaas mij er zelf over. Die hele armzalige instelling kon mij niet intimideren, net zomin als destijds trouwens. Het was alles wat ermee verband hield, de arrestatie, de angst om Michel en om het gezin, om mijzelf ook, om de beweging, die mij toen bezighield, en ik heb daar in wezen gisteren naar verwezen. Het heeft mij te veel uitgeput om er weer op in te gaan.

Rudolf overhandigde mij een brief, waarin hij mij voorstelt mee te gaan naar Parijs, om vorm te geven aan mijn breuk met Michel. Eerst blijft de mogelijkheid open, dat een ontmoeting met hem plaatsvindt, maar in de loop van de treinreis ontwikkel ik mijn bezwaren, en neem, in Parijs aangekomen, het besluit hem niet te ontmoeten.

Ik heb er niets tegen. In wezen is het zelfs een demonstratie van mijn falen na een activiteit van tientallen jaren, de paniek waarin ik plotse-ling terecht kom als ik ervoor word geplaatst, Michel te ontmoeten.

Die paniek is reëel. Mijn maagzweer getuigt ervan, dat wil zeggen is de paniek die ik 'opgevreten' had, en die ik nu onder ogen durf te zien.

Een ander punt is wat Michel zegt, en hoe hij reageert als hij hoort dat ik hem niet wil ontmoeten, niet uit vijandschap, maar omdat mijn leven een andere richting heeft genomen.

Ik heb geen idee van zijn reactie. Het blijft voor hem van wezenlijk belang, in de film vrij te kunnen spreken over de Algerijnse geschiedenis en andere problemen, en waarschijnlijk zal dit voor hem wel het

zwaarst wegen. Hij laat zich zeker niet om de tuin leiden, en dat is mijn bedoeling ook niet. Rudolf moet zelf maar zien hoe hij dit alles regelt. Waarschijnlijk zullen de bezwaren van de kant van Hélène komen maar dat zal dan wel blijken. Het is niet mijn bedoeling, en ook niet mijn wijze, mij vijandig over Michel uit te laten. Beslissend is wel dat onze wegen uiteen zijn gegaan, na de uitermate intense samenwerking. Voorzover de film die samenwerking uitbeeldt, is het een historisch document. Met de breuk houdt mijn 'rol in de geschiedenis' op en word ik een literaire persoon.

En toch ook meer dan het laatste, want in wezen lap ik literaire ambities aan mijn laars, en probeer ik in mijn boeken mijn leven literaire vorm te geven, iets wat strookt met de inzet van bijvoorbeeld Multatuli, maar niet met wat onder literaire beginselen wordt verstaan, en wel: het verdwijnen van de persoon achter het beeld, dat je in je boeken schildert.

Rudolf identificeert zich in sterke mate met mij, en dat is ook wel nodig ter wille van de film. Onze belangen lopen tijdelijk parallel, tot de film klaar is, daarna blijft er waarschijnlijk een vriendschappelijke band bestaan, maar gaat ieder toch weer zijns weegs.

Ik lees de aantekeningen van vandaag over, en ontdek hoe goed ik mijn gevoelens van gisteren, toen ik weer kennismaakte met de Amstelveenseweg, heb weggedrukt. Ze verzwijgen? Het is het beste, hier over te nemen wat ik in brieven aan Mien Sneevliet, aan Bep en de kinderen heb neergeschreven.

De populieren bij de gevangenis die je met luchten kunt zien, houden me in hun ban. Bestond er maar een verrekijker waarmee je met een boogje over een hek kon kijken. Zo'n soort kijker zullen ze ook wel eens uitvinden, laten we hopen dat er tegen die tijd geen gevangenis-
sen meer zijn, of, om meer in het kader van de realiteit te blijven, dat ik er dan niet meer in zit... De mensen moesten me zien lopen op de luchtplaats, jasje uit als de zon schijnt, kraag omhoog bij regen. Daar wordt het brood gebracht, zes boterhammen voor de avond en vier voor de ochtend, meer dan ik op kan. Ik doe heel zuinig, rook niet meer, het snoepen beperk ik tot een rolletje pepermunt per week, maar er zijn altijd kosten. Overhemd wassen (75 cent!), krant, weekblad, fruit (en dat moet je wel nemen, want dat krijg je hier niet), terwijl het eten (vaak kool en bonen) niet zo rijk aan vitamine is, vorige week een dubbelstekker voor mijn scheerapparaat, komende week moet ik mijn schoenen laten maken.

Ik 'zit' nu al haast twee maanden, die zijn in elk geval voorbij. Vreemd dat men blij kan zijn om een stukje van het eigen leven dat vervlogen is, maar het celleven lokt dergelijke gedachten uit. Soms heb ik de inval: een gevangenisstraf is een stukje doodvonnis, je bent voor zo- of zoveel maanden buiten je bestaan geplaatst. Dat is tenminste de bedoeling ervan, en als je daarin berust is het ook zo. Maar ik voel me dikwijls, tussen de muren, teruggeworpen op de kern van mijn wezen, eenzaam zoals een baby eenzaam moet zijn in de wieg en langzaam zichzelf gaat ontdekken. Een pasgeborene moet het benauwd krijgen van de indrukken die op hem afstormen zonder dat hij (of zij) er al uitdrukking aan kan geven. Zo weet ik me soms geen raad met kleine dingetjes. Dan kun je je een woord niet herinneren of een naam, of weet-ik-veel. Aan niemand kun je het vragen, en je denkt: had ik maar een woordenboek, of een atlas. Ach, het zijn maar kleinigheden. In werkelijkheid kan ik het alleen-zijn heel goed verdragen, anders zou ik er wel met de dokter over gaan praten.

Toch, helemaal zonder contact ben je toch ook niet steeds. Vorige week moest ik in een cel wachten, met een leuke jongen van een jaar of 17, die met z'n vriendje de brandie had willen uithangen en een stomiteit had uitgehaald. Ik heb hem op z'n huid gegeven, gevraagd of hij zijn leven wilde verprutsen op die manier. Hij was een beetje verbouwereerd en mijn 'predikatie' zal wel niet veel helpen, al hoop je natuurlijk van wel. In elk geval geeft het je even het gevoel dat al die verloren tijd voor een ander toch iets nuttigs heeft opgeleverd. Voor de rest: iemand voor straf opsluiten in een cel vind ik iets zo stompzinigs, dat ik me er steeds weer over verbaas. Laten we eens aannemen dat de burgerlijke maatschappij de hoogste en ideale maatschappijvorm zou zijn, natuurlijk met tekortkomingen, maar die verbeterd moeten worden. Denken ze dan heus die verbeteringen tot stand te kunnen brengen door mensen in een cel op te sluiten en hun dagen nutteloos te laten doorbrengen?

Intussen ben ik overgeplaatst naar een andere cel. Hier zijn ruiten van gewoon glas en niet van matglas, zodat ik de (grauwe!) lucht kan zien. Bovendien kan ik, geperst in de hoek van de cel, naar een kerk-toren kijken en dus steeds weten hoe laat het is. Dat is een klein stukje vrijheid, zullen we maar denken.

Heb gisteren zitten lezen, de hele dag, zo dat mijn ogen er pijn van deden toen ik naar bed ging. Zal het vandaag wat kalmer aan doen. Vanaf 12 uur is er radio, dat geeft ook afleiding.

Zojuist wezen luchten, op zondag maar één keer. Er was zowaar een

schuchter zonnetje, haast te verlegen om zich te vertonen na wat de regen de afgelopen week heeft gepresteerd.

Ik heb 'gesolliciteerd' om te kunnen helpen in de bibliotheek, in de plaats van een ander die zaterdag naar huis is gegaan, maar heb nul op het rekest gekregen. Kennelijk moet ik geïsoleerd blijven, als een besmettelijke zieke in quarantaine. We maken van de nood een deugd, vandaag een gezellig boek gelezen: *Kinderen van de Aartsbisschop*, van Norman Collins. De intrige heeft niet veel om het lijf, maar de beschrijving van het leven in een weeshuis is zo levendig, dat van de kinderen zo gevoelig, en dat van een super-christelijke leiding zo scherp en geestig, dat het lezen een genoegen is. Even mijn tafeltje verplaatsen. Dan schijnt de zon in mijn cel waar ik van wil profiteren.

De verhoren zijn de enige 'afleiding', hoe afschuwelijk ik ze ook vind. Het ene belastende document na het andere wordt je voorgelegd, en maar blijven ontkennen. Gisteren, op het hoofdbureau, moest ik even naar de wc. De commissaris stond angstig voor de deur te wachten op het einde van mijn plasje, zagezegd, en inderdaad had ik me met veel moeite door het wc-raampje kunnen wringen. 'Bent u bang dat ik zal vluchten?' vroeg ik hem spottend. Hij reageerde enigszins verlegen. Om hem gerust te stellen voegde ik eraan toe: 'Dacht u werkelijk dat ik mijn vriend in de steek zou laten, hem hier alleen de moeilijkheden laten opknappen?'

Of hij me wilde laten voelen wie de baas was weet ik niet, maar de volgende dag liet hij me verhoren in het bijzijn van mijn vriend. Het was een wanhopige toestand, en op een ogenblik zei mijn vriend, onverstaanbaar voor de rechercheur, tegen me: 'Ils savent tout.'

De dag daarop, weer werd ik alleen verhoord, heb ik de hele schuld opgenomen, verpakt in een fantasieverhaal. De commissaris vond het prachtig. Tot mijn verbazing zei hij:

'Na de vakantie gaan we verder. Ik ga nu eerst drie weken naar Zwitserland.'

Uitstel, een maand uitstel, wie had dat kunnen dromen?

Word ik beloond voor mijn 'bekentenis'? Plotseling is mij toegestaan, in de bibliotheek te gaan werken, iets wat de directeur nooit heeft durven beslissen zonder voorkennis van de officier van justitie, de rechter-commissaris en de commissaris van recherche. Hoe dan ook, ik ben er geen slecht mens door geworden, want ik heb mijn vriend of vrienden op geen enkele manier belast.

De bibliothecaris is een aardige man. Bij elkaar is het een hele afleiding. Ik zit bij een raam te werken, kan in de verte de straat zien,

van boeken heb ik altijd gehouden en het geeft ook enige bevrediging voor de gevangenen de boeken te mogen uitzoeken. Misschien grijp ik wel eens te hoog, soms misschien niet hoog genoeg, maar dat zal wel blijken uit klachten die er al dan niet komen. In mijn cel heb ik nu een partij boeken, die ik aan de bewaarders moet geven wanneer er 's avonds nieuwe gevangenen binnenkomen, een enkel keertje laten ze me de boeken zelf brengen.

Soms komt zo'n bewaarder, 's avonds na afloop van zijn dienst, in mijn cel boeken lenen, ook een oude bewaarder, een goedgehartige mopperaar die me aan mijn grootvader herinnert. Hij had me al tevoren gevraagd wat voor hem uit te zoeken, en ze voor hem in een krant te pakken.

Ik kon de verleiding niet weerstaan, er ook een missaaltje bij te doen, waarvan er stapels in mijn cel liggen, voor elke gevangene die zich katholiek noemt een. Toen hij later de boeken terugbracht, ook in een krant, zat het missaaltje er weer bij. De ouwe baas had niets gezegd, me alleen even aangekeken.

Het was gelukkig niet alleen kommer en smart in die dagen.

Binnen de muren van de gevangenis was ik zelfs een beetje 'vrij man', zo moest ik op vrijdag de kerkeblaadjes brengen naar de cellen van gelovigen, en voelde me een halve Jehova's getuige...

2 MEI Ben 1 mei nergens naartoe geweest. Was nog moe van eergisteren, de opnamen in het Huis van Bewaring, en de beslissing om mee te gaan naar Parijs. Nee, het overtuigt me toch niet, in de trein alles naarboven te halen wat ik aan kritiek in de loop van de jaren heb opgepot, en dan bij aankomst in Parijs te zeggen: ik doe het niet. Voor zover het echt is, betekent een dergelijke houding, met een maagbloeding aan te komen, en als het niet echt is komt het ook niet echt over. Totnutoe zijn de opnamen geslaagd omdat ik eenvoudig mezelf kon zijn, niet een rol behoefde te spelen. Ik moet er nog eens over nadenken. Het beroerde is dat ik Rudolf niet wil teleurstellen. Hij heeft het toch al moeilijk genoeg met me, nu ik steeds problemen opwerp die hij maar moet zien op te lossen.

Heb gisteravond gekeken naar een tv-forum, waarin Wim Kok en Den Uyl zaten, naast de schrijver-uitgever Geert van Oorschot, die ik me van vroeger herinner, uit de tijd van de OSP*. Hij heeft, ik was 16 jaar, een keer in Lunteren gesproken, was de radicaalste van allemaal.

Nu probeerde hij weer even de radikalinski uit te hangen, tegen de achtergrond van zijn werkelijke kijk op de wereld: 'de industriëlen moeten hun kans krijgen, weer uit te breiden,' enz., de gebruikelijke smoesjes om de arbeiders te belazeren. Alleen de vrouw in het forum zocht soms in de richting van de waarheid, door er bijvoorbeeld op te wijzen dat het geld dat de arbeiders moeten 'inleveren' zogenaamd ter wille van toenemende produktie in wezen naar Amerika verdwijnt om daar in beleggingen hogere winsten op te brengen. Hoe *anpassungsfähig* Wim Kok ook is, tegenover Den Uyl is hij een stap voorwaarts. Ik heb het altijd moeilijk met Den Uyl, omdat hij destijds in de Tweede Kamer vragen heeft gesteld ter wille van Michel en mij, en dat betekende toch heel iets. Als mens wil hij geloof ik iedereen te vriend houden; juist daarom draait hij met alle winden mee.

De laatste keer dat ik naar een 1-mei-bijeenkomst was betrof het een PSP-vergadering. Ook de PSP zijn we dank verschuldigd, ook zij hebben voor Michel en mij in de Kamer vragen gesteld over het lange voorarrest. Sympathiek is hun consequent afwijzen van de atoombewapening, maar voor de rest is het een vaag groepje. Op die laatste 1 mei-bijeenkomst zei een jongen van een jaar of achttien tegen me: 'Hé, ouwe lul, wat doe jij hier.' Ik had me toch al stierlijk zitten vervelen, en dacht: ik ga nooit meer.

Is het cynisme, de vermoeidheid van het 'ouder worden'? De teleurstelling? Of het gevoel, nergens meer bij te horen, dat toch ook bevrijdend is.

Hoe dan ook: met de verkiezingen maak ik het mezelf niet moeilijk. Dan pluis ik de lijst van de PSP na totdat ik de naam van To van Albada tegenkom, die altijd wel ergens onderaan zweeft. Zij krijgt mijn stem. Toen Michel en ik in de bak zaten, heeft ze met een groot bord op haar nek voor onze invrijheidstelling gedemonstreerd. Steeds werd ze door de politie opgebracht, en elke keer verscheen ze weer met het bord op straat. Tootje, ze is een prachtmeid, al mag ik niet oneerbiedig Tootje zeggen, ze is al lang huisarts, heeft in Angola gewerkt, en is nu terug.

Laat ik eraan denken, dat Fons Hermans ook een uitnodiging krijgt voor de première als de film eenmaal klaar is. Hij heeft destijds als eerste in *Vrij Nederland* een lans voor ons gebroken. Wout Tieleman, die met hem samenwerkte voor onze vrijlating, hoef ik niet te noteren, hij woont in Zuid-Frankrijk en is pas ernstig ziek geweest.

4 MEI Gisteren was Rudolf met zijn mensen hier, om mij te interviewen over mijn schrijverschap. In wezen is vooral mijn relatie met Michel Raptis ter sprake gekomen, en mijn besluit om schrijver te worden, nadat er een breuk in mijn leven was gekomen. Daar kwamen geen nieuwe aspecten bij te voorschijn, behalve de volgende:

De lijn in mijn leven, om een 'strengere' vaderfiguur te zoeken, die nooit tevreden was met wat ik deed, hoezeer ik mij ook inspande, te beginnen met mijn eigen vader, via oom Henk naar Michel Raptis. Rudolf verwees naar een door mij gedane uitspraak, dat een schrijver niet helemaal vrij is in wat hij wil zeggen. W.F. Hermans heeft dat wel eens gezegd in een interview, en ik ben het op dit punt volkomen met hem eens. Als je werkelijk zou opschrijven hoe je over bepaalde dingen of mensen denkt, zou je er met de beste wil geen uitgever voor vinden. 'Noem eens een voorbeeld', zei Rudolf, en dat was moeilijk genoeg, tenzij ik brokken had gemaakt. Ik heb toen het geval aangehaald van een ontwerp-manuscript, dat volgens de uitgever 'bloedlink' zou zijn en geweigerd werd. Namen heb ik verder niet genoemd, wel de situatie waar het om ging: de 'beschuldiging' dat Michel en ik agenten van de Gehlenpolizei* zouden zijn, een smeerlapperij in de trant van de Moskouse processen. Mijn breuk met de kopstukken van de Vierde Internationale, Mandel, Frank en Livio voltrok zich in wezen op het ogenblik toen zij weigerden solidair te zijn met ons verzet tegen deze smeerlapperij. Ik heb het, verbouwereerd als ik was, toen niet gezegd, maar herinnerde mij, en herinner mij nu een uitspraak van Trotski, die er de beweging op wees, dat als zij geen gevecht zou voeren tegen de stalinistische laster van de Moskouse processen, zij onherroepelijk aan demoralisatie zou worden blootgesteld. Ik heb zelf ondervonden, hoe demoraliserend dergelijke laster is, en de demoralisering van de trotskistische beweging is duidelijk gebleken uit de wijze waarop zij Michel Raptis, haar wezenlijke leider sinds de dood van Trotski, aan de kant heeft gezet. Welke kwaliteiten Mandel verder ook moge bezitten, op dit punt zal de geschiedenis onverbiddeijk tegenover hem staan. Om van Pierre Frank te zwijgen, die, het lijkt een contradictio in terminis, een revolutionaire burgerman is. En wat Livio betreft, hem ontbreekt karakter.

Rudolf bracht voorzichtig opnieuw de vraag ter sprake, of ik niet met de filmploeg in Parijs wilde blijven om Michel te ontmoeten. Hij voelt dat ik niet enthousiast ben over zijn voorstel: aan het eind van de treinreis 'nee' te zeggen. Nu probeert hij opnieuw zijn kans.

Wat te doen? De film mag door mijn houding niet mislukken, en

tenslotte heb ik toegezegd, met de ploeg in Parijs te blijven. Toch geloof ik niet dat ik bereid ben Michel op te zoeken. Er is te veel gebeurd, en van een verzoening kan pas sprake zijn na de film, als ik de overtuiging heb gekregen dat hij me werkelijk de hand heeft toegestoken.

5 MEI Nadat Michel en ik waren gearresteerd, stonden er grote verhalen in de kranten, over valsemunters, en daar hield het niet mee op. Het was een afschuwelijke tijd, er scheen geen eind aan te komen. Bep en de kinderen moeten erg hebben geleden onder al die publiciteit. Ze gaf het niet op, schreef me van een bezoek aan haar tante Bertha, die politiek helemaal niet geïnteresseerd was, en die haar verzekerde: 'Wat schrijven ze toch over die jongen, hij is zo eerlijk als goud.'

Daar moest ik vandaag aan denken, ik weet niet waarom. En zo kwam me een vroegere collega in gedachten, die het, zonder dat ik het wist, ook voor me opnam. Ik heb eens die ervaring opgeschreven als stukje voor *Het Parool*, maar het is in het dagboek veel meer op zijn plaats.

Hij was boekhouder op het deurwaarderskantoor waar ik voor de oorlog heb gewerkt, en heette echt Bart Majoor. Mij is geleerd dat je als schrijver geen werkelijke namen mag noemen, maar in dit geval is een uitzondering op zijn plaats.

We waren allang geen collega's meer, maar soms ontmoetten we elkaar nog, want we waren op elkaar gesteld. Ook die dingen verwateren.

Totdat ik, de meeste lezers weten het wel en ik ga niet op details in, met mijn toenmalige politieke vriend Michel Raptis werd gearresteerd wegens illegale hulp aan de Algerijnse bevrijdingsbeweging. De beschuldigingen logen er niet om, onze daden evenmin, en we vreesden het ergste.

Toen we na een jaar en drie maanden weer vrij kwamen, heeft Bart Majoor me opgezocht. En hij vertelde me het volgende.

In de tijd op het deurwaarderskantoor was hij lid geworden van de kaartclub op de Prinsengracht. Prinsengracht wil in dit geval zeggen: het paleis van justitie.

En al werkte ook hij niet meer bij de deurwaarder, hij was in de Nieuwe Spiegelstraat blijven wonen en, de wet van de traagheid geldt ook hier, lid gebleven van de kaartclub op de Prinsengracht.

Onze arrestatie bracht sensatie teweeg. Er werd ook over gesproken als de heren rechters, officieren van justitie, griffiers, en het personeel dat hen in hun doen en laten bijstaat, een kaartje gingen leggen.

Bart Majoor vertelde ze, dat hij me kende. Dat we zeven jaar collega's waren geweest, en dat hij er heilig van overtuigd was dat ik niet uit eigenbelang had gehandeld. Daar stond hij op en daar bleef hij bij.

Zo heeft hij ons toen, zonder dat de buitenwacht er iets van wist, geholpen door niet te zwijgen.

Intussen is hij gestorven, aan longkanker, hij was veel te jong voor de dood. Ik kreeg een uitnodiging voor de crematie, en ben er heen-gegaan.

Van de aanwezigen kende ik alleen zijn vrouw en zoon. Alle anderen, en er waren veel mensen, waren vreemden voor me. Ik stond daar in mijn eentje.

Als er gelegenheid tot spreken is moet je zeggen dat hij een rechtschapen kerel was en vertellen wat hij voor je heeft gedaan.

Maar niemand vroeg het woord. Moest ik dan in mijn eentje iets zeggen voor mensen die ik niet kende en die me misschien als een indringer beschouwden?

Dus zweeg ik.

Daarna kwam mijn slecht geweten. Hij heeft wel gesproken toen het erop aankwam, jij hebt je bek gehouden lafaard, verweet ik mezelf.

Maar ik ben nu eenmaal een schrijver, en geen spreker.

En nu ik de kans krijg schrijf ik het ook op, en breng een laatste hulde aan Bart Majoor.

6 MEI Vannacht droomde ik, dat Michel en ik zouden worden dood-geschoten. De droom onthult de angst, die ik had in de periode van het werk voor de Algerijnen, en ongetwijfeld ook voor een hernieuwde ontmoeting met Michel. Dan gaat er van alles door mijn hoofd. Hoe Michel in periodes van nood van de Internationale een beroep op mij deed, bijvoorbeeld toen ik naar Latijns-Amerika ging, bijvoorbeeld toen ik mij inzette voor het Internationaal Secretariaat en de Algerijnse kwestie. En onmiddellijk daarna komt het bittere gevoel dat toen ik in nood zat, na de Algerijnse kwestie, geen enkel begrip voor mij werd getoond, en er zelfs geen gesprek mogelijk was. Opnieuw werd van mij verlangd dat ik in het gat zou springen, dat was ontstaan door het verraad van Posadas en Mandel c.s. Anders kan ik het niet noemen, zonder dat er rekening mee werd gehouden dat de omstan-

digheden, en ook mijn capaciteiten, of liever de grenzen ervan, dit eenvoudig onmogelijk maakten. En wat erger is, toen ik wilde proberen te doen wat ik kon, werd meer vertrouwen geschonken aan Maurice Ferrares dan aan mij, Ferrares een man van middelmatige en oneerlijke postuur.

Toen ik werd geconfronteerd met de vriendschap van H       met Maurice ten koste van mij, want anders was het niet, werd ik overvallen door paniek, of liever door een grote droefheid. En ik vroeg me af: als ik na alles wat ik voor Michel heb gedaan nog niet heb aangetoond dat zij onder alle omstandigheden op mij kunnen rekenen, dat ik een betrouwbare vriend ben, wat kan ik dan in godsnaam nog doen om dit duidelijk te maken?

En het werd mij vanmorgen duidelijk, dat ik wel zal meegaan naar Parijs, maar dat de wegen van Michel en mij zijn gescheiden, en dat daar geen verandering meer in zal komen. Dit bedoel ik niet politiek, want zijn werkzaamheid voor het arbeiderszelfbestuur heeft mijn sympathie, en zelfs mijn politieke steun, en in die zin kan hij de film als een verzoening zien, die het ook is, maar bij een ontmoeting zou alle bitterheid weer naar boven komen. Hoe dan ook, het is goed dat ik Rodolphe Prager, toen hij vorige zomer in Amsterdam was, het nummer van Bzzlletin heb meegegeven, ongetwijfeld heeft hij daar met Michel over gesproken, toen hij op verzoek van Rudolf met Michel contact opnam voor diens medewerking aan de film.

Ik maak mij zorgen over Bep. Het is wel een zware druk, die de laatste tijd weer op ons wordt gelegd.

Dit alles vindt plaats met als achtergrond de crisis rond de Falkland-eilanden, die als manna uit de hemel is komen vallen. De verschrikkelijke dreiging van een atoomoorlog wordt daardoor enigszins op de achtergrond gedrongen, terwijl de Latijnsamerikaanse revolutie erdoor in een stroomversnelling raakt, en daarmee opnieuw de ondermijning van het oorlogsgevaar.

7 MEI Het voorlezen in Dordrecht scheen eerst een sof te worden. Terwijl normaal de literaire avonden op zaterdag worden belegd, was er nu de donderdag voor uitgekozen, waarom weet ik niet. Maar donderdagavond is koopavond, en daar wijken de mensen voor geen goud van af. Zulke ervaringen heb ik wel meer gehad. In Leiden was er eens een kennismakingsbal met eerstejaarsstudenten, op de avond dat ik zou voorlezen, de opkomst bedroeg nauwelijks tien. En in Den

Haag, bij een gesprek met Ger Verrips en mij door Wam de Moor was de belangstelling niet groter, omdat er juist busstaking was. Aan zulke domme bijkomstigheden moet het wel liggen, want normaal gesproken is er veel belangstelling voor bijeenkomsten waar ik voorlees, zoals in Rotterdam, Enschede, Nijmegen en Groningen is gebleken.

Misschien schrijf ik dit op om mezelf te overtuigen. Dan moet ik ook nog vermelden dat men slechts 40 mensen had uitgenodigd, om de belangstelling te beperken, met het gevolg dat er niet meer dan 15 waren. Maar gelukkig heeft men er een oplossing voor gevonden, door nog anderen te waarschuwen, en tenslotte waren er zeker 35 mensen in de zaal.

Ik heb goed voorgelezen, en wat minstens zo belangrijk was, er waren veel vragenstellers met essentiële vragen. De band met de zaal was heel sterk, het was ontroerend.

Voordat we begonnen, vertelde Rudolf mij bericht te hebben ontvangen dat Ben Bella waarschijnlijk aan de film zal meewerken. Iets heel bijzonders, wat de film naar een nieuw niveau zal tillen. Het hield mij wel bezig, in de zin van: zal ik hem ontmoeten, enz.

Frank van Dijl was er ook. Hij was vriendelijk, had een fotograaf van *Het Vrije Volk* meegenomen, en zou een verslag maken. Hij was bijzonder geïnteresseerd in de film, en heeft een tijdlang met Rudolf gesproken.

Op de terugweg naar huis beloofde Rudolf mij een boek van Leon de Winter, met wie hij bevriend is. Hij was kennelijk tevreden over mijn voorlezen. Dat was hij destijds ook toen we uit Dordrecht kwamen, en mij de bloemlezing van Jacob Israël de Haan beloofde. Het boek heeft hij me nog steeds niet gegeven. Er moet hem dus iets heel wezenlijks dwars zitten, waarschijnlijk was het mijn weigering om mee naar Parijs te gaan. Van enige opzet bij hem is geen sprake, daar ben ik van overtuigd, maar als filmer behoort het nu eenmaal tot zijn vak, mensen en toestanden te manipuleren, en onbewust ga je je daarnaar gedragen. Dat kan niet anders.

Vandaag werd ik opgebeld door een nicht uit Amerika, die bij een neef in Amsterdam logeert, en mij wil ontmoeten. Maar waar moet ik de tijd vandaan halen? Om 2 uur komt iemand van de NCRV hier, om over Anne Frank te praten, morgen gaan we naar de verjaardag van onze jongste dochter Karen, om die te vieren natuurlijk, maar ook voor de film. Tja, kleine kinderen worden groot. Toen we gearresteerd werden was ze 9 jaar, een vriendinnetje mocht plotseling niet meer met haar spelen. Ze was nog te jong om alles te begrijpen, en de

brieven die ik naar Bep en de kinderen uit het Huis van Bewaring schreef, waren voor haar niet geschikt. Toen heb ik aan het eind van het briefpapier steeds aan weerskanten vier regeltjes opengelaten, waarop ik voor haar een briefje schreef? Bep kon het afknippen, en haar geven. Zouden die briefjes nog bestaan? Gek dat je naar zulke dingen nooit vraagt. En zo komt er geen eind aan alle bezigheden.

Het viel mij op (en mee), dat in Dordrecht zoveel aanwezigen mijn boeken hadden gelezen.

9 MEI De zon heeft gisteren verstek laten gaan, zodat de verjaardag van Karen binnen moest worden gevierd. Het was jammer, want zo krijg je met kinderen, die zich opgesloten voelen, spanningen, al is het bij elkaar wel meegevallen. Ik heb nog op mijn mondorgeltje gespeeld, erg primitief, wat juist in de smaak viel.

Later belde Rudolf op, uit Parijs bericht te hebben ontvangen dat Ben Bella zeer waarschijnlijk over 14 dagen naar Parijs komt, dat Michel dan ook pas kan, zodat de reis naar Frankrijk 14 dagen moest worden uitgesteld.

Was ik er blij om? Ik weet het niet, de hele reis verwacht mij. Zoals trouwens de hele film.

Rudolf vertelde mij, dat het gesprek met Mr. Smeets goed is verlopen, maar dat hij tamelijk zenuwachtig was. Hij heeft de tenlastelegging laten lezen, die komt dus op de film, en zijn teweerstelling ertegenover. Het is duidelijk dat mijn doopceel volledig wordt gelicht, en dat boezemt mij angst in, ofschoon ik er zelf voor verantwoordelijk ben, door Rudolf en Mr. Smeets carte blanche te geven, en dan is het begrijpelijk dat zij met minder dan het volle pond geen genoeg nemen. Als de film eenmaal voor de tv draait, moet ik op de mensen als een boeman overkomen. Het feit dat Ben Bella zijn woordje zal zeggen, maakt gelukkig duidelijk dat wij werkelijk om idealistische redenen hebben gehandeld, het zal mij een kontje geven om er niet onderuit te gaan. Dat hoop ik tenminste. Hoe zal ik een gesprek in Parijs kunnen vermijden als Ben Bella wel speciaal naar Parijs komt? Het betekent dat ik mij op een gesprek met Michel en Ben Bella moet voorbereiden, en ik zie er verschrikkelijk tegenop. Het beste zou zijn als Rudolf afzonderlijk filmt met Michel en Ben Bella, en daarna een opname maakt van ons drietjes. Daar moet ik nog met hem over spreken.

12 MEI Gisteren was Rudolf hier om over Sneevliet te praten. Het gesprek was nogal theoretisch, niet 'filmisch'. Vandaag waren we naar het graf van Saartje. Ik had een hoofddekseel vergeten, ofschoon Bep een kalotje voor me had klaargelegd. Ik heb een hekel aan elk godsdienstig ritueel, en zou geweigerd hebben een gebed op te zeggen. Iets op je hoofd is evenwel slechts een gebaar, het zegt atheïsten niets (iedereen draagt wel eens een pet of zoiets dergelijks), terwijl joden die naar de film kijken, zich nu niet gekwetst hoeven te voelen. Rudolf heeft me zijn pet geleend. Voor het overige ben ik nu te moe om erover uit te wijden, en hoop dit morgen te doen.

13 MEI Hoe kan een dagboek precies zijn, wanneer je op de dag dat de gebeurtenissen zich afspelen te moe bent om ze te noteren? En de dag of enige dagen erna bepaalde details vergeten zijn? Of minder belangrijk schijnen? Ik weet er geen oplossing voor. In elk geval is een (mijn) dagboek veeleer een reflectie op wat er gebeurt, dan het gebeuren zelf, dat zich ook in de film afspeelt.

Hoe dan ook: op 11 mei waren de opnamen over Henk Sneevliet. Mijn uiteenzetting was voornamelijk theoretisch, en dat geeft mij altijd het gevoel onduidelijk of moeilijk begrijpbaar te zijn. En toch weet ik, tot mijn eigen verbazing, dat zulke uiteenzettingen soms bijzonder gewaardeerd worden. Theo van Tijn heeft volgens Piet van 't Hart eens tegen hem gezegd, dat ik hem heb leren denken. Ila Schoutsen, die eens bij ons was met John Jansen van Galen, zei dat mijn uiteenzetting herinnerde aan die van een docent op de universiteit, en Mr. Smeets vergeleek mij met een leraar op de middelbare school, wiens lessen je nooit meer vergeet. Wat een opschepperij om dit op te schrijven, en toch weer niet helemaal, want ik wil er ook moed uit durven putten.

Over oom Henk heb ik niet veel nieuws gezegd, althans feiten die nog niet bekend waren. Ik heb meer de nadruk gelegd op onze persoonlijke relatie, en er vooral op gewezen dat hij mij uit mijn 'milieu' heeft gehaald, hij als eerste. Wat er verder over te zeggen? Het heeft geen zin, hier feiten te gaan noteren die ook in mijn boeken staan. Het enige bijzondere is, dat oom Henk vandaag jarig zou zijn geweest, de 13e mei. De eerste keer dat ik zijn verjaardag bijwoonde, op de Overtoom, was het vreselijk warm.

Voor latere geslachten zal Sneevliets betekenis er vooral in liggen, dat hij, als eerste, de jonge Communistische Internationale heeft we-

ten te overtuigen van het historisch belang van de koloniale revolutie. Lenin heeft het onmiddellijk begrepen, en hem tot secretaris van de commissie voor koloniale vraagstukken gemaakt, waarvan hij zelf voorzitter was. Het vloeide voort uit zijn enorme activiteit in Indonesië, als was hij geïnspireerd door Multatuli, en zijn reis naar China vloeide weer voort uit zijn betekenis op het Tweede Wereldcongres. Maar wat de 'gewone' politiek betreft was Sneevliet, ook en vooral in 'mijn' tijd, een amateur tegenover Leo Trotski. Tot een andere conclusie kan ik, na al die jaren, nog steeds niet komen.

En gisteren waren we naar Diemen, naar het graf van Saartje. Ik voelde mij eerst niet op mijn gemak zonder hoofdbedekking. Dat is mij ook overkomen bij de begrafenis van mijn grootvader. Toen moest ik als de bliksem naar de Overtoom om bij Bep een hoofddekseel te lenen. Zelfs op het jodenschooltje is het mij wel eens gebeurd. Dan werd ik er op attent gemaakt, en rende de klas uit om in de gang van de kapstok een of andere pet te rukken, of ik knoopte een zakdoek aan de vier punten tot een mutsje. Vanwaar die vergeetachtigheid? Ik ben volstrekt ongodsdienstig, die hele hoofddekkerij komt op mij over als poppenkast. En dus moet ik steeds weer weerstanden overwinnen om aan die flauwekul mee te doen.

Was het dat gisteren alleen? Ik heb eens gelezen dat James Joyce aan het sterfbed van zijn moeder heeft geweigerd te bidden; zou ik mij voor de buitenwereld schamen te hebben toegegeven aan een 'ritueel'? Om mensen niet te kwetsen? Dat was het argument van mijn vader om ons te laten besnijden: hij wilde onze grootouders niet kwetsen. Ik heb nooit veel begrip voor dergelijke 'argumenten' kunnen opbrengen.

Iets heel bijzonders is, dat ik me eerst geremd voelde. Je bloot geven aan het graf van je zusje tegenover alle mensen die straks naar de film kijken, is beangstigend. Eerst wou ik me niet gewonnen geven, en ligt daar de verklaring niet voor het vergeten van het hoofddekseel? Of is het mijn opstand tegen elke autoriteit (met inbegrip van die van Michel), stuit het me tegen de borst het hoofd te dekken voor een denkbeeldige hogere macht, die in werkelijkheid de machtsrelaties onder de mensen weerspiegelt? Een strenge, autoritaire vader in de hemel, die alles ziet, en je nooit met rust laat?

Ineens begon ik te huilen aan het graf van Saartje, iets wat mij nooit eerder is overkomen. Het kwam van heel diep, en ik ben er nog uitgeput van. Als het ertoe bijdraagt, andere mensen te ontroeren, betekent het dat gedeeld leed half leed is geworden.

Straks komt Rudolf (met zijn vriendin Linda, die enigszins op onze

kleindochter Mirjam lijkt), ik heb dit gevraagd omdat ik over de reis naar Parijs wil spreken. Zijn suggestie, om tijdens de treinreis langzamerhand tot de 'ontdekking' te komen dat ik Michel niet wil ontmoeten, trekt mij niet meer aan. Ik zou alle negatieve gevoelens moeten mobiliseren, en waarschijnlijk met een maagbloeding of een hartinfarct in Parijs aankomen. Maar los daarvan: nu Michel zich bereid heeft getoond mee te werken, wordt de vraag concreet: moet je de uitgestoken hand niet aanvaarden? Het is toch goed, als je eindelijk tot harmonie komt tegenover de beweging, waarin je 30 jaar actief bent geweest? Het betekent immers niet, dat ik weer politiek actief zou moeten worden, terwijl het wel betekent dat de beweging het feit aanvaardt, dat ik schrijver ben geworden.

Het lijkt mij wel nodig ook mijn kritiek in de film te brengen; waarschijnlijk zou Rudolf gebruik kunnen maken van mijn uitspraken nadat ik min of meer in paniek was geraakt, en daarop verder gaan, met als uitkomst mijn aanvaarding, de verzoening. Het blijft gewenst, dat Michel en Ben Bella afzonderlijk hun verklaring voor de film afleggen. Wat er daarna gebeurt is van later orde. Ik heb het nog steeds aan de ontwikkeling overgelaten (dat wil zeggen aan Rudolf in de meeste gevallen) en nog steeds is het goed gegaan. Buiten verwachting goed zelfs.

Gisteren belde Pierre Roth op. Hij had in *Het Vrije Volk* gelezen van de film, zei dat hij altijd wel wist dat er voor mij zoiets weggelegd was, vertelde dat Bert Haanstra bezig is een film over het leven van Simon Carmiggelt te maken, naar een tekst van Simon Carmiggelt zelf, en dat de literaire loodgieters er ook in voorkwamen. Het was duidelijk een hint van: ik wil best ook in jouw film voorkomen.

Maar Rudolf heeft dergelijke incidentele intermezzi met moedwil uit het scenario weggelaten, en daar ben ik blij om. Anders wordt het een dringen van: wie mag er meedoen. Natuurlijk gaan de mensen dan mooie verhaaltjes vertellen zonder dat ze iets betekenen. Wat weet Pierre Roth nu van mijn leven af behalve uit mijn boeken?

Ontving het stukje uit *Het Vrije Volk* over de opname in Dordrecht: aardig, oppervlakkig. Dat kan ook moeilijk anders bij zo weinig gegevens, maar in het geval van Frank van Dijk had ik toch geprobeerd, aan wat meer gegevens te komen over Rudolf als filmer.

De beheerster van de begraafplaats in Diemen herkende mij als medewerker van *Het Parool*, en had de pest in. 'Waarom schrijft u altijd over de oorlog?' vroeg ze mij. Schrijf ik over de toestanden van vandaag, dan ben ik zo kritisch dat het niet aanvaard wordt, en con-

cessies wil ik ook niet doen. Dan is het maar beter, een stukje traditie over te brengen. Want een van de grootste 'misdaden' van de huidige politici is, dat ze met de traditie hebben gebroken, en daarmee een stuk ervaring hebben verduisterd.

Tegenover Rudolf herhaalde de beheerster van de begraafplaats wat ze Ellen en mij enige tijd geleden vertelde: dat de grond van de begraafplaats zoveel waard is, als je bedenkt dat de huur van een flat aan de overkant alleen al f 900,— per maand is. Als je het fantaseerde zouden ze zeggen dat je antisemiet bent.

Ik was even getroffen dat Jochgem, de cameraman, toen hij mij naar huis had gebracht, niet mee naar binnen ging. Overgevoeligheid? Hij had nog een heel program af te werken. Misschien was hij ook verlezen, omdat ik heb gehuild op Diemen. En dat lijkt mij het meest waarschijnlijk, ofschoon het misschien helemaal niet waar is.

Wat vreemd dat ik vergat op te schrijven, dat de VPRO mij heeft gevraagd, mee te werken aan een literair programma over 'engagement in de literatuur'. Ik heb ja gezegd, ofschoon het mij bijzonder ongelegen komt, en ben blij er ook 'bij' te horen.

14 MEI Gisteren waren Rudolf en Linda er, om over mijn meegaan naar Parijs te spreken. Ik heb Rudolf verteld dat het mij niet meer overtuigt, in de trein al mijn bezwaren te ontwikkelen, en dan terug te gaan. Ik blijf dus met ze in Parijs, en zal wel zien hoe het verder loopt met betrekking tot Michel. Wel stel ik het op prijs, als in de film mijn oorspronkelijke bezwaren duidelijk worden gesteld.

Rudolf sprong er onmiddellijk op in, en suggereerde dat ik voor de film de brief zou voorlezen, die ik hem destijds heb gestuurd.

In Parijs zal ik niet met een ultimatum komen, en hoop dat de reis tot een verzoening met Michel leidt. Er moet te dien aanzien wel duidelijkheid bestaan, anders blijft het narigheid en verwijten.

Rudolf was zichtbaar verheugd. Zou hij nu aan het boek van Jacob Israël de Haan denken? Of heeft zijn vergeetachtigheid andere oorzaken?

Ik weet niet waarom dit boekje me zo bezig houdt, en ga het zelf kopen.

Intussen werkt Rudolf als een waanzinnige, en eigenlijk mag ik niet opschrijven wat me daarbij invalt. Zo zwoegden de joden dag en nacht, in de periode van de primitieve accumulatie. Mijn vader net zo goed, in een veel later tijdperk. En ik? Toen ik politiek actief was? Alsof je lot

ervan afhangt. Beter is misschien: je geluk. Een goeierd is hij wel, Rudolf. Steeds als ik met moeilijkheden kwam zei hij: 'Nou ja, het is maar een film moet je denken.' Voor zichzelf gooit hij er de zweep over, alsof hij de kans van zijn leven moet grijpen.

Ook dat doet me aan het verleden denken.

In de tijd van onze 'Algerijnse' samenwerking joeg Michel als een bezetene de hele boel op, en ik holde, de tong uit de mond, buiten adem achter hem aan.

Ik zou Rudolf willen waarschuwen voor een onherroepelijke reactie, en denk dan: hou je bek op elkaar, jij wil altijd voor iedereen zorgen, hij weet heus wel wat hij doet.

16 MEI Gisteren was de filmploeg er, voornamelijk voor Bep. Het gesprek heeft langer geduurd dan Rudolf mij had gezegd: zeker twee uur. Ik maak mij wel zorg om Bep, al heeft Rudolf het heel goed gedaan. De cardioloog die Bep het gesprek toestond, heeft het wel goed begrepen. Wel heeft zij na afloop even moeten klappertanden, als reactie op de spanning. Het fijne is, dat Bep zo goed met de filmploeg kan opschieten. Zij geniet ervan als de 'jongens' er zijn, bemoedert ze een beetje, en meer dan dat: zij is ook een moeder die er bijhoort.

Zelf heb ik ook nog iets moeten doen: de brief voorlezen die ik Rudolf heb gestuurd, nadat ik besloten had, niet mee te gaan naar Parijs.

Het gevolg ervan was wel, dat wij vandaag op zondagochtend zijn doorgegaan. Vanmorgen om half 5 was de ploeg al hier, omdat ik op de dijk tegenover ons huis tegen zonsopgang moest heen-en-weer-lopen, terwijl in de film dan het eerste interview met Rudolf, waarin ik vertel waarom ik besloten heb niet mee naar Parijs te gaan, wordt verwerkt.

In mijn herinnering zit er een element van ontmoediging, zo je wilt van demoralisatie in dat gesprek. Waar komt dit vandaan? Ik moest onmiddellijk denken aan de brief van Trotski aan de beweging in Europa, waarin hij fel protesteert tegen de onverschilligheid met betrekking tot Moskouse processen, zegt dat een beweging die onverschillig staat tegenover dergelijke laster, of althans zich er niet tegen te weer stelt, aan demoralisatie wordt blootgesteld. Zo is het mij vergaan.

Maar dat is het niet alleen.

Het gevoel, door Michel in de steek te zijn gelaten toen hij mij niet meer nodig had, heeft mij een hevige schok gegeven, die ik slechts kan verklaren uit wat Erikson over de jonge Luther heeft geschreven. Ik

had plotseling mijn basis-vertrouwen in hem verloren, en mijn hele wereld werd ondersteboven gegooid. Iemand mocht nog zo op het doel gericht zijn, nog zo'n verheven levensfilosofie bezitten, wie de 'eenheid' van zijn streven niet uit het oog wil verliezen, mag er nooit toe komen mensen die recht op steun hebben, ook in de moeilijkste omstandigheden, zomaar te laten vallen.

De eerste keer waarop ik te dien aanzien fundamenteel met hem van mening verschilde, betrof de zaak van de Parijse advocaten, die vervolgd werden op grond van een document dat zogenaamd bij mij in beslag is genomen, maar dat ik nooit heb gekend.

Ik eiste toen, tijdens onze gevangenschap, dat we er tegen zouden protesteren. Het mocht niet gebeuren dat advocaten, die zich inzetten voor de verdediging van Algerijnse vrijheidsstrijders, door ons in de steek werden gelaten, ook niet al waren ze duizendmaal lid van de Communistische Partij, of aanhangers ervan. Ook niet, als het voor ons een vergroot risico met zich meebracht omdat we nog moesten worden veroordeeld. Ik heb toen een boodschap doorgegeven, dat ik weliswaar lid zou blijven van de beweging tot na onze veroordeling en dat ik mij tijdens het proces solidair zou gedragen, maar dat ik daarna zou bedanken als we de Parijse advocaten lieten stikken.

Michel heeft toen, na een konflikt met Hélène mijn kant gekozen, Mr. Smeets is later naar Parijs geweest om te getuigen, en de advocaten zijn vrijgesproken. Ik moet er niet aan denken dat ze veroordeeld waren, op grond van een document dat ik nooit heb gekend.

Toen dacht ik al: je mag duizend keer internationaal secretaris zijn van de Vierde Internationale, je mag duizend keer een nog zo belangrijk mens zijn, maar bepaalde elementaire menselijke verplichtingen mag je niet uit het oog verliezen. En ik had het gevoel, voor het eerst fundamenteel anders te zijn dan Michel. Gelukkig koos hij tenslotte mijn kant, en de zaak was van de baan.

Hetzelfde gevoel overviel mij, toen hij, na onze invrijheidstelling, tegenover mij een zelfde gedragspatroon ontwikkelde.

Het is goed dit te zien, nu ik besloten heb toch naar Parijs te gaan. Misschien is hij wel veranderd, na al die twintig jaar. Hij liet me door Rudolf de hartelijkste groeten overbrengen, zei dat ik zijn enige vriend in de politieke beweging ben geweest, heeft via een brief van Rodolphe Prager uitdrukkelijk laten vragen of ik mee kwam naar Parijs.

Gisteravond voor het eerst sinds lang naar een voetbalwedstrijd geweest: de kampioenswedstrijd Ajax-AZ'67. Wat een stompzinnige naam: AZ'67. Het herinnert aan de partijnamen DS'70, D'66, in-

houdsloos, karakterloos. Samen met buurman Rob de Brey. Het was toch wel leuk, herinnert mij altijd aan vroeger, toen ik met Maurits naar Meteor ging, of met oom Izaak naar Ajax, al val ik tijdens de tweede helft meestal in slaap. In Latijns-Amerika trouwens ook menige wedstrijd gezien, bijvoorbeeld met Posadas, die zelf eens beroepsvoetballer is geweest. Wat een show, altijd.

In de NRC een groot interview met Karel van het Reve, die vertelt te stoppen met het professoraat, en zijn plan onthult, een column in een krant te beginnen. Die krant zal wel *Het Parool* zijn.

17 MEI Vandaag kwam Jochgem mij halen (met bloemen voor Bep), om mij naar het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis op de Herengracht te brengen. Bep was blij met de bloemen, zij heeft een heel goed contact met de filmers, en zij is tevreden over het gesprek. Het was Jochgem trouwens die, nadat ik in het Huis van Bewaring had voorgelezen uit mijn cel-brieven aan Bep, vond dat zij een aparte plaats in de film verdiende. Hij is een gevoelige man, die al heel wat film-ervaring heeft. In China geweest, waar hij Joris Ivens heeft ontmoet, en in Amerika, waar hij... Nixon heeft moeten filmen.

Vannacht had Bep een nachtmerrie, schreeuwde zo hard in haar slaap dat ik haar wakker maakte.

En nu de ervaringen in het Instituut. Rudolf wilde een opname van de geweldige safe, waar de manuscripten van Marx en nog vele anderen, ook van Bakoenin, opgeborgen lagen. En ook... de waarheid moet gezegd worden, mijn koffertje met papieren, verzegeld door Maria Hunink, de toenmalige bibliothecaresse, met het stempel van de Eerste Internationale, die niet voor het jaar 2000 verbroken mocht worden.

Het Instituut is intussen verhuisd, en die safe leeg, en het ging om iets heel anders. Rudolf wilde de spullen, die wij woensdag uit de safe van de Centrubank halen, op een of andere manier uit de geweldige kluis van het Instituut te voorschijn toveren, een filmtruc die niet moeilijk is, maar kom, laat ik me niet met de techniek van de film bemoeien.

Ik heb vooral lopen piekeren over de reis naar Parijs. Nu de film onthullend is, is het goed dat de verantwoordelijkheid ook gedeeld wordt, dat het niet allemaal op mij neerkomt.

Zeker is, dat de film objectief een schijnwerper richt op onze verdienste voor de Algerijnse zaak, en dat moet Rudolf hebben aange-

voeld. Het zal een moeilijke tijd worden, en daar ben ik het meest bang voor. Los van de ontmoeting met Michel.

Goed is in elk geval, dat in de film mijn aanvankelijke bezwaren duidelijk naar voren komen. Bart opperde die gedachte, maar hij zei ook dat het best mogelijk was, dat Michel, op de geschiedenis terugziende, tot de overtuiging is gekomen dat ik werkelijk zijn beste vriend ben geweest.

Morgen naar Bussum voor de opnamen voor het programma *Schrijvers*. Ik heb nu het *Haager Manifest* gelezen, en het commentaar erop, en kan alleen hopen dat het gesprek daar niet over gaat. Ewald Vanvugt zei mij, dat het voornamelijk over het engagement van de schrijver zal gaan, diens standpunt daartegenover, maar de brief die hij mij vorige week donderdag stuurde, en die ik vanmorgen pas ontving, spreekt een heel andere taal, en heeft terdege betrekking op het *Haager Manifest*. Hoe dan ook: ik geloof dat geen van de aanwezige schrijvers, behalve Theun de Vries, zich er ernstig mee heeft beziggehouden. Theun de Vries wordt althans genoemd als afgevaardigde naar een congres in Scheveningen, dat plaatsvindt in de tijd dat ik (gelukkig) naar Parijs ben. Brakman is tegen 'engagement', zei Vanvugt, en Walter van der Broeck ziet, als ik het interview in *Het Vrije Volk* van zaterdag jongstleden goed heb begrepen, meer in individuele acties.

Gelukkig nemen mijn maagklachten niet toe. Dat de film van beslissende invloed zal zijn op mijn leven, daar ben ik van overtuigd.

En toch heb ik me heilig voorgenomen, als alles achter de rug is in het nieuwe jaar, me verder aan publiciteit te onttrekken en me geheel aan mijn onvoltooide manuscript te wijden.

20 MEI Ik was eergisteren te gaar om nog iets in het dagboek te schrijven, en voor gisteren geldt hetzelfde. Het betekent geenszins, dat ik niet elk ogenblik van de dag wordt onderstebovengewoeld bij de gedachte aan de film. Hoop en twijfel spelen krijgertje met elkaar, en ik weet niet wie het zal winnen. Soms denk ik met ontroering aan Michel, aan ogenblikken waarop hij als een heel goed mens met een superieure intelligentie op mij overkwam, dan ineens herinner ik me een gebeurtenis waarbij hij me heeft willen manipuleren. Soms is het heel moeilijk te beoordelen, en kan ik alleen op mijn gewaarwording van het gebeurde afgaan. Zo sliep hij eens bij ons op het Henriëtte Ronnerplein, lang voor de Algerijnse geschiedenis, toen hij slechts enkele dagen uit Parijs naar Nederland was gekomen. Hij verbleef in

het zolderkamertje, en moest 's morgens vroeg vertrekken, voor dag en dauw. Ik wilde bijtijds opstaan, om thee te verzorgen en dergelijke, en om hem gedag te zeggen. Maar hij maakte er bezwaar tegen. 'Ik red me wel,' zei hij, en als een soort dreigement voegde hij er aan toe: 'Anders kom ik nooit meer bij je slapen.' Hij zei het voor mij, om te voorkomen dat ik onnodig vroeg uit mijn bed zou gaan, maar het 'anders kom ik nooit meer bij je slapen' hield toch ook in, alsof hij het 'bij ons' slapen voor mijn plezier deed. Dat was natuurlijk ook wel zo, maar uiteindelijk wilde ik hem er een plezier mee doen.

Zulke waanzinnige herinneringen heb ik de laatste dagen, voel me schuldig dat zulke pietluttigheden me bezig houden, en raak ze toch niet kwijt.

Maar laat ik iets vertellen over het tv-forum in Bussum, dat over het *Haager Treffen* zou gaan, iets waar ik geen bliksem van wist, en waartegen ik nee zou hebben gezegd, als mij telefonisch niet was verzekerd, dat het gesprek veeleer betrekking zou hebben op het engagement in de literatuur.

Bij de voorbespreking bleek het terdege wel te gaan over het *Haager Treffen*, en wel met het oog op de conferentie die 24 tot 26 mei in Scheveningen wordt gehouden, en waarvan ik ook al niets wist.

Gelukkig gold, naar mijn gevoel, voor de andere uitgenodigden hetzelfde, met uitzondering van de voorzitter H.J. Hofland, die was voorzien van enige boeken, een over het *Haager Treffen* zelf, met allerlei gegevens.

Godzijdank nam het gesprek een heel andere loop, want wat kun je nu over een bijeenkomst zeggen waarover je niet bent geïnformeerd? En dus ging het veeleer over het vredesprobleem, of liever, de dreiging van een atoomoorlog, en daar had elk van ons zijn zegje over. Bovendien kwam de voorzitter op de proppen met Karel van het Reve, die in de NRC zijn gif had gespuwd over vredesdemonstraties, die naar zijn academisch-militaire opvattingen het oorlogsgevaar slechts vergroten. Wie zich tegen de bestaande orde keert, staat in dienst van de vijand. Zo zijn Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg, zo is Trotski vermoord. Niet de plaatsers van kruisraketten, die een land als Nederland in geval van oorlog aan de ondergang prijs geven, maar zij die ertegen zijn brengen de vrede in gevaar.

Gisteren was ik met de filmers naar de Centrubank om de spullen uit de safe te halen, en daarna hebben wij thuis wat foto's doorgenomen, die ik van gesproken commentaar moet voorzien. De rest heeft Rudolf meegenomen om ze vandaag te verfilmen.

Oorlogsgevaar spreekt me zeer direct aan, en hoe kan het anders voor iemand die in 1915 geboren is? Ik geloof zelfs, dat mijn revolutionaire activiteiten in sterke mate beïnvloed zijn door mijn behoefte, tegen het oorlogsgevaar te strijden.

Toen ik vanmorgen wakker werd, was ik weer behoorlijk opgewonden. Het is ongetwijfeld de reis naar Parijs, die mij zo bezighoudt, en vooral de vraag wat ik moet doen. Mijn conclusie was, dat ik een verzoening met Michel moet zoeken, nu hij zich duidelijk met mijn schrijverschap heeft verzoend. Hoe ik dat in de trein breng, weet ik nog niet, ik zal het initiatief maar aan Rudolf overlaten met het stellen van vragen.

21 MEI Ik pies net, bij het naar de wc gaan, per ongeluk op mijn pyamabroek. Iets dergelijks zie ik altijd als een waarschuwing, in de zin van: pies niet voorbij de pot, of in dit geval concreter: bezoedel je niet. Want daar is geen reden voor. Je hebt voor Michel gedaan wat je kon, meer dan menselijk verwacht kon worden, en het is afschuwelijk dat hij zich toen door anderen, afgunstig op je relatie met hem, heeft laten beïnvloeden. Dat wil ik nooit meer, en omdat daar nu eenmaal niet, nooit aan te ontkomen valt, is mijn relatie met hem een volkomen andere geworden. De enige manier waarop de breuk kan worden hersteld, is die van volledige vrijheid.

Maar nu iets anders.

Gistermiddag was Rudolf nog even bij ons, om foto's terug te brengen die hij met Jochgem had doorgenomen voor de film. Zij hadden over mijn dagboek gesproken, want Jochgem had zich afgevraagd hoe de ontwikkeling van onze relatie in mijn dagboek zich zou ontwikkelen.

Het typische is, en ik heb dat niet gezegd, dat de filmploeg nauwelijks in mijn dagboek voorkomt. Het schijnt me ook noodzakelijk, emotioneel afstand van ze te nemen, om tijdens de filmopnamen mezelf te kunnen zijn. Ik geloof dat dit het grootste compliment is, dat ze daarin zijn geslaagd, want tijdens het filmen zijn ze op geen enkele manier een storende factor, passen zich aan in het geheel, voelen de behoeften van het ogenblik, zodat ik helemaal mezelf kan zijn. En dat is eerste noodzaak: me op mijzelf te concentreren, een egocentrische bezigheid, die nu eenmaal voorwaarde voor het slagen van de film is.

Is deze benadering een rationalisatie? Belangrijk is de 'indirecte' waarneming, die mij ook tot dit oordeel heeft gebracht. Want het zijn

bijzonder aardige en bekwame mensen, die mij op geen enkele wijze irriteren, dat zou dus geen reden zijn om niet ook individueel op ze in te gaan in het dagboek. Die 'indirecte' waarneming is de houding van Bep. Karen zei tegen haar voor de telefoon: 'Je stem klinkt zo opgewekt,' en het is niet toevallig dat Bep antwoordde: 'Ik voel mij echt vrolijk de laatste weken, met de jongens van de film, die heel aardig zijn en leven in de brouwerij brengen.' Zij voelt zich enigszins een moederfiguur tegenover ze, en heeft een zo nauw contact met ze, dat ik er een beetje jaloers op ben, daar betrapte ik me tenminste op. En als ik nu toch ga 'ontleden', geldt dit in de eerste plaats Jochgem, die het meest 'mannelijk' van de ploeg is, en tot wie Bep zich sterk agetrokken voelt. Zij heeft herhaaldelijk gezegd: 'Ik vind Jochgem zo'n aardige man', en daar ben ik blij om. En toch... ben ik dan doodeenvoudig jaloers. Haar relatie met Rudolf is veel meer die van moeder en zoon. Trouwens, haar contact met Kester, de assistent voor alle karweitjes, die zijn opleiding op de filmacademie nu in de praktijk gaat brengen, is ook moederlijk, en bijzonder goed, zij vindt hem een aardige jongen, en geniet van zijn grappen, heeft plantjes uit de tuin voor hem uitgespit.

Wat Menno, de geluidsman, betreft: Bep vertelde me dat hij en Rudolf al van jongs af-aan met elkaar bevriend zijn, dat Rudolf als scholier van 17 jaar bij hem thuis kwam, en dat zij al heel lang samenwerken. Menselijk is hij het moeilijkst te benaderen, hij heeft iets calvinistisch in zijn persoonlijkheid, doet me aan Ger Harmsen denken, en begrijp dat het woord calvinistisch niet op zijn plaats is, en veeleer moet zijn: iets stugs. Rudolf is gecompliceerder dan je bij het eerste contact zou denken. Hij is heel eerzuchtig, en sterk op zijn doel gericht. Maar om filmer te worden moet je nu eenmaal geneigd zijn, mensen en omstandigheden naar je hand te zetten. In wezen is hij een vriendelijke jongen, maar rusteloos, omdat de film hem niet loslaat.

Vanmorgen stond in de krant, dat de bemiddeling tussen Argentinië en Engeland op niets is uitgelopen. Hoe langer het konflikt duurt, hoe groter de veranderingen in de krachtsverhoudingen in de wereld die het uitbreken van een atoomoorlog ondermijnen.

Er zijn grote veranderingen op komst.

Misschien verlang ik daarom naar het contact met Michel, hoe tegenstrijdig die gevoelens ook zijn, want Michel is de eerste geweest die de veranderende krachtsverhoudingen in de wereld heeft begrepen en geanalyseerd.

23 MEI Gisternacht droomde ik, dat ik in een soort gevangenis of kamp zat voor joden. Buiten hoorde je het kermen van joden die werden mishandeld, terwijl binnen de joden pogingen deden om door het tonen van 'vrijstellingspapieren' vrij te komen. Ik was mijn papieren kwijt, en poogde op allerlei indirecte manieren mijn bewaker te bewegen, mij vrij te laten. De oorlog liep al ten einde, en het was vooral daaraan te danken, dat ik slaagde.

Vannacht had ik weer een droom. Ik zat in de rechtszaal met Mr. Smeets, die poogde mij vrij te pleiten. Daarna ging ik Michel opzoeken, die in een of andere hotelkamer vertoefde. Hij ontliep me. Zou het een 'voorspellende' droom zijn, of zou hij veeleer naar het verleden wijzen? Toen ik destijds de rechtszaal binnenkwam, en Michel voor het eerst weer ontmoette, was zijn eerste reactie afwijzend. En zo is het sindsdien voortdurend gegaan. Toen ik, op zijn eigen verzoek, naar Rabat was gekomen, was zijn eerste reactie eveneens afwijzend. En in Wenen was het dito met een sterretje, toen plaatste hij M. tussen zich en mij, zo voelde ik het tenminste, want zijn tweede reactie was er een van tegemoetkoming. In de rechtszaal prees hij mij; in Rabat tenslotte ook, en vergeleek de houding van Hélène (tijdens onze gevangenneming) met die van Natalia Trotski, die zonder haar man ook politiek tot verwarde conclusies kwam. En in Wenen zei hij 's avonds, toen we een minuut alleen waren, haastig dat hij van de brief van Hélène aan Maurice niets had afgeweten. Het is heel tegenstrijdig, en het verwart me.

Gisteren las ik in *La Place de la Bastille* van Leon de Winter, dat Rudolf me heeft geschonken, een enigszins identieke kampdroom. Ook in hun dromen zijn de joden kennelijk familie van elkaar. Trotski maakte eens de vergelijking, dat een slag met een moker in verschillende gevallen het zelfde effect heeft: die van verplettering.

Maar waarom had ik deze 'jodendroom' juist op dit ogenblik? Roept de reis naar Parijs zoveel angst in me op?

In elk geval droomde ik de volgende dag van Michel. Hij wilde mij niet kennen, of was er sprake van een omkering, zoals in menige droom, en kost het mij nog steeds grote moeite hem op te zoeken?

Soms denk ik wel eens: die hele filmgeschiedenis is een daad van wanhoop, zoals onze hulp aan de Algerijnen destijds ook een element van wanhoop bevatte. Bij het falen van de Vierde Internationale grepen wij elk middel aan, om aan het isolement te ontkomen. Eerst de intrèdepolitiek, die zich tot een 'tactische wetenschap' op zichzelf ontwikkelde, met allerlei formules en handgrepen.

En evenals de intredepolitiek, die aanvankelijk vrucht scheen af te werpen, leek het erop dat onze 'intrede' in de Algerijnse bevrijdingsbeweging succes zou hebben, alleen al door het feit dat Michel economisch-secretaris van Ben Bella werd, en de wet op het arbeiderszelfbeheer ontwierp. Maar toen kwam Boumédiénne als een duvel uit het doosje...

En nu zullen de drie 'verworpenen' van het verzet elkaar waarschijnlijk ontmoeten: Ben Bella, ten val gebracht door Boumédiénne, Michel Raptis, ten val gebracht door het trio Mandel-Frank-Livio, en Sal Santen, door wie is Sal Santen ten val gebracht?

Heb *La Place de la Bastille* uit. Begrijp nu waarom Rudolf het mij gegeven heeft: het zoeken van een joodse man naar zijn identiteit. Als onderduikkind geboren, vader en moeder gearresteerd, zonder ze gekend te hebben. Zijn niet-joodse vrouw blijft een beetje een vreemdelinge voor hem, en hij vindt herkenning bij een joods meisje in Parijs. Op de foto van haar staat een man die op hem lijkt. Van de vroegere vrouw, die hem ter wereld heeft gebracht, hoort hij dat hij een tweelingbroer moet hebben gehad, en zo gaat hij op zoek.

Voor al dat zoeken is mooi uitgebeeld, als iemand die naar zichzelf zoekt, naar een identiteit. Zijn persoonlijkheid vooral, als de vreemdeling op de wereld die hij is.

En dat gevoel hebben wij allemaal, in de een of andere vorm.

Geldt het ook voor mij?

Waarom heb ik het als enkeling overleefd?

En vooral: waarom heb ik mij zo zonder reserves overgegeven aan het Algerijns verzet, als iemand die bij wijze van spreken wraak wilde nemen op de hele wereld?

En daar ligt de kern van al mijn gevoelens en gevoelswaarden: Hegel schreef al, dat als een land wordt mishandeld, de mensen wreed worden onderdrukt en gemarteld, alle zenuwen gaan trillen en een revolutionaire verandering onvermijdelijk wordt.

Dat is het geheim van de overwinning van de Algerijnse revolutie.

En om dezelfde reden zullen de Chileense massa's Pinochet ten val brengen.

Want uit wanhoop wordt de revolutie geboren. Als er geen enkele hoop overblijft om op 'normale' wijze de wereld te veranderen, en de wil om zich te wreken voor de ondergane mishandelingen is gaan overheersen.

Ik ben geen bewonderaar van Jung, met zijn mysticisme en zijn

houding bij het aan de macht komen van Hitler, maar hij was niet toevallig eens de hoop van Freud, als geniale psycholoog. Bij hem heb ik gelezen dat degenen die in wezen geroepen zou zijn tot politiek leiderschap, evenwel in een periode of een land waarin die mogelijkheid ontbreekt, er verstandig aan doet, zijn leven aan anderen mee te delen.

Die wetenschap heeft ertoe bijgedragen, dat ik ertoe ben overgegaan in de literatuur mijn leven te verbeelden. Wam de Moor heeft dit begrepen, toen hij mij bij een toevallige ontmoeting op een bijeenkomst, waarvoor wij alletwee waren uitgenodigd, zei dat ik voor hem het begrip 'revolutie' in de literatuur heb geïntroduceerd, een begrip dat eerst een gesloten boek voor hem was.

Misschien is dit ook het antwoord op de vraag, waarom ik mij zo voor de film inzet. Ook daarin vertel ik mijn leven. Niet als filmster, daar ben ik werkelijk niet geschikt voor, eenvoudig als mezelf.

PARIJS, 26 MEI 1982 De treinreis van Amsterdam naar Parijs, waar ik zo tegenop heb gezien, zit erop, en ik heb alweer een nacht achter de rug om die spanningen uit te slapen. De reis was niet gek begonnen. Ik had de nacht tevoren gedroomd dat ik met Bep naar zee liep, dat er rampen waren en dat ik langs een trap omlaag moest. Onderweg ontmoette ik Maurits, en vroeg of hij meeding een kop koffie drinken. Wij gingen een café binnen, en daar bestelde ik ook *deux gateaux*, ik zei het in het Frans.

Voorzover het mogelijk is een droom te begrijpen, sloot hij, dacht ik, aan bij mijn wens om met Michel te verbroederen (*deux gateaux*), maar toch, ook een droom heeft meer kanten. Toen Maurits destijds wegging naar de Noordoostpolder, de laatste keer dat wij hem zagen, want hij werd onderweg gearresteerd in de autobus (oh jé, bij de filmopname in de trein zei ik gisteren: in de trein) aten wij taartjes ten afscheid. Jarenlang heb ik geen taartjes meer durven eten, omdat ik er steeds aan werd herinnerd, en bang was dat het een slecht voorteken zou zijn. Daar kun je niet mee aan de gang blijven, en zo heb ik het er toch weer op gewaagd, godzijdank met een betere afloop dan bij het vertrek van Maurits. En nu, met Michel? Is het blijdschap? Of een definitief afscheid? Mijn gevoelens zijn te tegenstrijdig om er een zinnig antwoord op te kunnen geven, en misschien is het wel allebei, misschien durf ik nu voor het eerst afscheid van hem te nemen, voorgoed, want na Parijs zal ik hem wel nooit meer ontmoeten, aangenomen dat wij elkaar

ontmoeten. Rudolf liet mij in de trein een foto van hem zien die hij van hem had genomen (eigenlijk drie foto's, maar hij liet mij de beste uitzoeken) en vroeg mijn mening. Michel is dik geworden, viel mij op, maar meer dan dat: hij keek ontroerd, vol verwachting, en dat moet op mij geslagen hebben. Misschien dacht hij: 'Ook nu heeft Sal voor een verrassing gezorgd, na alle verschrikkingen van de laatste jaren, zoals hij mij verraste toen hij uit Latijns-Amerika kwam, en met de resultaten van het Algerijnse werk. Ook toen leek het erop, dat de negatieve kant zou overheersen, en toch liep het anders uit. Zou hij dit hebben gedacht? Op een of andere manier heeft het wel betrekking op mijn persoonlijkheid. Ook bij mijn ouders thuis dachten ze vaak dat ik agressief was, of slechte bedoelingen had, terwijl ik het beste nastreefde, maar het houdt verband met mijn onhandigheid, of misschien wel mijn bijzondere vorm van handigheid, omdat ik mij van vormen niets aantrek en simpelweg mijn intuïtie volg, tot schrik van de waarnemers.

Ik weet het niet.

De reis werd vooral gekenmerkt door het interview, waarin ik over mijn droom vertelde, en mijn verlangen tot verbroedering. en ik onderstreepte het aspect, dat de relatie tot Michel niet meer een verhouding van zoon tot vader is, maar van broer tot broer, dat wil zeggen van gelijke tot gelijke.

Soms worden er vragen gesteld, die je ijdelheid openbaren, of in elk geval je verplichten duidelijk antwoord te geven op vragen die je je allang hebt gesteld. Zo vroeg Rudolf, wie mijns inziens de werkelijk belangrijke leiders van de Vierde Internationale zijn geweest. Ik antwoordde: 'Michel, Mandel en ik', en ik ben nog altijd die mening toegedaan. Pierre Frank en Livio zijn in wezen figuren van de tweede orde, al zijn het geen middelmatigheden.

Voor de rest was de dag er een van routine, van in de trein stappen, op het perron lopen, in een woord: figureren, omdat de film nu eenmaal opvulling behoeft.

Vandaag heeft Rudolf gesprekken met Michel en Ben Bella, ja ook met Ben Bella. Zij hebben om half 10 afgesproken. Ik ga niet mee, en wacht met een zekere spanning af wat er verder gebeurt. Ik heb de groeten voor Michel meegegeven, en zal wel zien hoe zijn reactie is. Toen Rudolf hem de laatste keer zag, vroeg hij een briefje voor mij. Michel antwoordde: *vous êtes sentimental*. Het is typisch Michel. Terwijl uit zijn ogen ontroering spreekt, durft hij die niet uit te spreken.

Heb ik dit al eens opgeschreven? Wat dan nog?

Vanmorgen werd ik wakker met het gevoel, een beetje teleurgesteld te zijn. Waarom? Misschien omdat gisteren, toen hij zijn komst aan Michel meedeelde, niet aan Rudolf gevraagd is of ik ook was meegekomen. Nu moet ik diep zuchten, en de waarheid zal hier wel liggen.

Hoe dan ook: de angst die ik had voor de spanning van de treinreis, is vooralsnog (begrijp wel: vooralsnog) niet bewaarheid, al zijn er nog allerlei verrassingen mogelijk.

Zeker is dat ik pas ben gaan schrijven nadat ik als revolutionair politicus was mislukt, mislukt ook voor een groot deel door oorzaken die niet bij mij lagen. Het werd mij eenvoudig onmogelijk gemaakt, verder te gaan als revolutionair zonder mijn persoonlijkheid geweld aan te doen. Dit gold zowel wat mijn samenwerking met Mandel c.s. betreft als mijn samenwerking met Ferrares. Het is nog een wonder, dat ik het zo lang heb uitgehouden.

Maar goed: het betreft nu de samenwerking met Michel. Hij heeft me menige keer verweten dat ik *susceptible*, overgevoelig was, of *naïf*, kinderlijk. Hoe zit het met zijn gevoelsleven?

Toen zijn vader gestorven was, het scheen hem nogal te hebben aangegrepen, wilde hij naar mij toekomen, om het te verwerken. Dat heeft hij me eens verteld. De reis is niet doorgegaan, waarom weet ik niet; het ligt waarschijnlijk op het 'sentimentele' vlak: toch liever zijn gevoeligheid niet te laten blijken.

Het is bij hem altijd een tegenstrijdige toestand. Toen hij en Hélène bij het aan-de-macht-komen van de Gaulle Frankrijk moesten verlaten en zich in Amsterdam vestigden, kwamen ze bij mijn schoonmoeder in huis, die hun haar kamer had afgestaan, en zelf in haar slaapkamer huisde. Het was in het huis van 'oom Adriaan', een neef van Henk Sneevliet, en een gelovig katholiek. Hij had er nogal wat moeite mee, en deed het uitsluitend voor mij. Weliswaar kon Michel van zijn telefoon gebruik maken, maar er niet vrij over beschikken voor het Internationaal Secretariaat.

Dat leidde tot problemen, die een oplossing vereisten. Michel en Hélène hadden een keer een afspraak in Duitsland met de leiding van de FLN misgelopen, uitsluitend vanwege die telefoongeschiedenis. Of 'uitsluitend'? Ten dele, want ze beschikten over mijn telefoonnummer, en hadden daar gebruik van kunnen maken.

De complicatie was evenwel, dat ik met een dubbele beenbreuk in het ziekenhuis lag. Vreselijk geïrriteerd kwam Michel bij mij op bezoek toen hij voor niets naar Duitsland was geweest, en eiste het recht op,

de telefoon van oom Adriaan voor de beweging te mogen gebruiken. Als dit niet werd toegestaan, zei hij uitdrukkelijk, dan gingen ze weg bij Mien Sneevliet, en zouden bij 'madame van T.' gaan wonen. Dit 'madame van T' was bedoeld als waarschuwing, omdat hij wist dat mijn relatie met haar moeilijk lag. Als ik bij haar kwam, en dat moest geregeld voor de beweging, had ik altijd het gevoel, weer bij een tante te zijn, bij wie ik als kind van zes jaar noodgedwongen in huis ben geweest: erg zelfverzekerde mensen, met meerderwaardigheidsgevoelens van de beter gestelden.

Michel wist dat. Zijn woorden waren zonder meer bedoeld om mij te intimideren.

Wat hij niet wist, was dat zijn dreigement mij woedend maakte, al liet ik het hem niet merken, zo flink was ik niet, en bovendien was mijn toestand er niet naar.

Maar ik gedroeg mij er wel naar. Voor het eerst was ik 'ongehoorzaam' tegenover hem, en gaf zijn 'opdracht' niet door aan mijn schoonmoeder.

Inderdaad zijn ze enige tijd later op een ander adres gaan wonen. Terecht, want het verblijf bij mijn schoonmoeder was slechts voorlopig, als eerste opvang bedoeld geweest. Dat nieuwe adres was bij Maurice Ferrares, waar ze gebleven zijn tot hun vertrek uit Amsterdam, na de invrijheidstelling van Michel.

Waarom komen al die herinneringen bij mij boven, nu Rudolf en de filmploeg bij Michel zijn?

WOENSDAGMIDDAG, 27 MEI, KWART VOOR 6 In de trein terug naar Nederland.

Vanmorgen waren Rudolf en zijn ploeg bij Michel. Eerst sprak ik Jochgem, die zei dat de officiële besprekingen met politici alleen maar formele waarde hadden, omdat zij hun werkelijke gevoelens begroeven achter hun politieke opvattingen. Hij herinnerde zich een filminterview met de tot aftreden gedwongen minister Kruisinga, die tranen met tuiten hilde toen de camera nog niet draaide, maar omdraaide als een blad aan een boom toen het 'ernst' werd. Met Michel was het precies eender gegaan, zei hij, maar meer wilde hij niet vertellen, Rudolf zou me wel inlichten.

Later vond het gesprek op mijn kamer plaats.

Rudolf vertelde, dat Michel heel vriendschappelijk over mij was geweest toen het interview nog niet was 'begonnen', maar formeel

Ik voelde mij trillen van kwaadheid toen Rudolf mij dit vertelde, en zei hem dat ik 's middags nog terugging naar Amsterdam. Later zou ik, in de film, wel een antwoord geven op de woorden van Michel, wanneer mijn woede was geweken en ik de situatie meer objectief kon bekijken.

Het is duidelijk dat Michel 'harder' is dan ik, en zich beter weet te handhaven in de harde strijd van de revolutionaire politiek. En het is een aspect van mijn falen, toen ik na dertig jaar actief te zijn geweest, ermee uitscheid. Want politiek gesproken is er geen rechtvaardiging voor het opgeven van de revolutionaire strijd in een wereld die zo ernstig bedreigd wordt.

Michel weet dus wie ik ben, anders had hij trouwens zeker niet aan de film meegewerkt.

Rudolf stelde het op prijs dat in de film-verantwoording van mijn leven ook Michel zou voorkomen, en dit is nu dus gebeurd. En met een volkomen waarheidsgetrouwe herhaling van wat destijds is voorgevallen. Ook in 1963 had Michel mij laten weten, toen door een brief aan mijzelf, dat hij de gerezen moeilijkheden naar aanleiding van een brief van Hélène aan Maurice, die ik had gelezen omdat Maurice met

vakantie was en mij had gevraagd zijn correspondentie te openen en te lezen, voor geval van urgentie, *a vive voix* met mij zou bespreken. Maar hij deed het niet, en ontliet mij zo veel mogelijk. Nog sterker: hij verweet mij indiscretie, omdat ik een brief van Hélène had gelezen die niet voor mij bestemd was, al kende hij de ware toedracht. Pas toen we een minuut alleen waren, zei hij haastig dat hij niet op de hoogte was geweest van de brief.

Voor het overige handhaafde Michel zijn afstandelijk gedrag in de twee dagen erna, als hij niet alleen met mij was. Misschien had zijn korte mededeling 's avonds voldoende voor mij moeten zijn, te begrijpen dat ook hij niet anders kon handelen dan hij deed. Maar het maakte mij ziek.

Ik dacht die nacht dat ik dood zou gaan, en verstijfde helemaal, had geen begrip meer van tijd, en kwam een dag later in Amsterdam terug dan was afgesproken en noodzakelijk voor mijn werk bij *Het Vrije Volk*, zonder dat ik erg had in die 'vergissing'.

En nu?

Deze keer heb ik mij niet laten intimideren, en heb de verloren in een roes doorgebrachte dag van destijds teruggewonnen, door nu een dag eerder naar huis terug te keren, na duidelijk 'nee' te hebben gezegd.

Hoe dan ook, Michel legt een verklaring over mijn vroegere activiteiten af in de film, en dat is waar ik in elk geval recht op had, en dankbaar voor ben.

Op dit ogenblik is de filmploeg bij Ben Bella, die ook een verklaring voor de film aflegt, hoewel hij mij persoonlijk niet heeft gekend. Het is een genereus gebaar van een genereus mens, en het spijt mij dat ik hem niet heb ontmoet, al was het een van de redenen waarom ik toch besloot naar Parijs te gaan. Maar de kans leek mij te groot om Michel bij hem te ontmoeten, en dat wil ik niet meer.

De trein is alweer in Nederland. 'Alles van waarde is weerloos', lees ik zonet boven op een gebouw als uitspraak van Lucebert, nu de trein door Rotterdam rijdt.

Het betekent evenwel niet, dat men zich weerloos moet opstellen, als men tenminste niet voortdurend de klappen wil krijgen.

Ik heb heel wat bittere ervaring nodig gehad om dat te ontdekken.

En daarom ben ik vanmiddag uit Parijs weggegaan, zonder mij weerloos tegenover Raptis op te stellen, want wat koop ik voor al die agressie, op een ogenblik dat ik hem vriendschappelijk tegemoet treedt en Rudolf hem in de gelegenheid stelt een politieke verklaring in

de film af te leggen? Als hij dan nog niet het woord vriend over zijn lippen kan krijgen, zelfs niet wat onze vroegere samenwerking betreft, dan heb ik niets meer bij hem te zoeken.

Dit bedoel ik niet als politieke uitspraak, want ik ben geen politicus meer, en sta volkomen achter zijn analyse van de huidige wereldsituatie, en van de noodzaak van het arbeiderszelfbeheer, zoals de ontwikkeling in Polen opnieuw heeft bewezen. De gedachte ligt mij verre, een 'eigen' partijprogramma te ontwikkelen of een 'eigen' Internationale te prediken, zoals wel door een aantal gekken in de Vierde Internationale is gebeurd.

Maar ook in de manier waarop Michel mij tegemoettreedt zit iets heel vreemds, iets 'geks' om dat woord te gebruiken. In ieder geval is het mij vreemd geworden.

Kennelijk had ik deze ervaring nodig, om mij vrij te maken voor toekomstig werk.

30 MEI 1982 Gistermiddag heeft Rudolf het bandje met zijn gesprek met Michel hier afgedraaid, zodat ik nu pas precies weet wat hij heeft gezegd.

Steeds als het betrekking had op mijn samenwerking met Michel en mijn werkzaamheden vooral voor de Algerijnse revolutie, was het uitermate positief, en ik kan daar slechts blij om zijn.

Zodra het gesprek evenwel betrekking had op onze latere relatie, en vooral mijn breuk met de beweging, werd het verward en soms arrogant. Toen Rudolf zei dat ik mee was gekomen naar Parijs reageerde Michel met de stompzinnige opmerking, dat Parijs een interessante stad is. Ik hoorde het nu voor het eerst, en het bevestigt de juistheid van mijn reactie, toen ik naar Amsterdam terugging zonder Michel te ontmoeten.

Zijn opmerking dat er van politieke meningsverschillen sprake moet zijn is slechts een veronderstelling, zonder enige basis.

Ik ben schrijver geworden, en dat wil hij niet erkennen.

Ik ben schrijver geworden, en bij het schrijven van een boek ga ik niet uit van een partijprogramma, al wil hij die eis kennelijk aan mij stellen.

De breuk met Michel ligt op het persoonlijke vlak, en niet in een verandering van mijn levensfilosofie. Hij vond plaats op het ogenblik toen hij mij, tegen aanvallen van derden, in de steek liet, twintig jaar geleden.

Want zonder die steun van Michel was mij het werken in de beweging niet mogelijk.

Mijn werkelijke ontplooiing in het raam van de Vierde Internationale is pas begonnen, toen ik Michel leerde kennen, hem als mijn leermeester zag, en in het raam daarvan tot eigen initiatieven kwam.

Toen ik in Latijns-Amerika dreigde onder te gaan, heeft Michel aan Posadas, de voornaamste leider van de Latijnsamerikaanse Trotskisten, in een brief laten weten, dat hij hem persoonlijk verantwoordelijk stelde voor mijn lot, wat althans voor een tijdje heeft geholpen, in elk geval lang genoeg om het hoofd boven water te kunnen houden.

Bij mijn lidmaatschap van het Internationaal Secretariaat beschermde hij mij meer dan eens tegen Pierre Frank en Ernest Mandel, anders was het voor mij niet uit te houden geweest.

Bij de intredepolitiek steunde hij mij tegen degenen die de likwidatie van onze beweging nastreefden.

Toen wij gevangen zaten, stond hij zelfs achter mij toen er van meningsverschillen met Hélène sprake bleek te zijn.

En toen ik na onze invrijheidstelling bij ze was in Marokko, verzekerde Michel me opnieuw zijn steun, zei dat het voor Hélène moeilijk was geweest zich, toen wij gevangen zaten, steeds juist te oriënteren. Niemand, ook hij niet, heeft ooit geweten hoe die wrijving met haar toen ik in de cel zat mij heeft aangegrepen, tot wanhoop heeft gedreven. En ik nam mij toen heilig voor: dat nooit meer.

Maar nauwelijks terug in Nederland las ik in een brief van Hélène aan Maurice, die mij toevallig onder ogen kwam, dat ik mijn historische plicht niet begreep.

'Die ellende nooit meer,' had ik mij voorgenomen, en zocht de steun van Michel, die hij mij beloofde, maar mij onthield toen het erop aankwam.

Dat was het begin van de breuk.

Want met al het gelijk van levensfilosofische beginselen en politieke programma's verdwijnt de grondslag voor samenwerking, als het wederzijds vertrouwen er niet meer is.

Hoe is het in godsnaam mogelijk, na al die jaren van nauwe samenwerking, vooral voor de Algerijnse revolutie, vraag ik mij wel eens af.

Misschien weten wij te veel van elkaar, van de nood waarin wij gezamenlijk hebben gezeten, en de angsten, doodsangst inbegrepen, die ons hebben geteisterd.

Door al die angsten heen heb ik mij volkomen geïdentificeerd met

Michel Raptis, mijn belangen ondergeschikt gemaakt aan de zijne, en mijn advocaat Mr. Smeets dit als voorwaarde gesteld voor zijn verdediging.

En daarmee is op ons een wet van toepassing geworden die ik eens bij de Duitse psycholoog Klages heb gelezen, en die luidt: als iemand de moed kan opbrengen, zich tot het uiterste met een ander te identificeren, bereidt hij daarmee onherroepelijk een differentiatie, een breuk voor.

Die moed heb ik opgebracht, uit liefde voor Michel, uit een gevoel van verantwoordelijkheid voor zijn lot in de periode dat hij in Nederland was, en vooral toen wij gezamenlijk in de gevangenis zaten.

31 MEI Het is belachelijk, iemand met de kwaliteiten van Michel Raptis te zien stotteren, zodra ter sprake komt dat Sal Santen hem zou komen opzoeken. Hij weet beter dan wie ook ter wereld, wat Sal Santen voor hem heeft gedaan, en dat alle kletspraatjes die hij daarna te horen heeft gekregen, onwaarachtig zijn.

Als ik als politicus, of vroegere politicus, begrip heb getoond voor zijn buitengewone bekwaamheden en integriteit als revolutionaire analiticus, en de eenheid tussen woord en daad wat dit betreft, als schrijver zou ik geen knip voor de neus waard zijn als ik de kloof tussen woord en daad niet aan de kaak stelde zodra zijn persoonlijke houding tegenover mij aan de orde is.

2 JUNI Gisternacht werd ik droevig wakker, terwijl ik had gedroomd dat ik mijn fiets ergens had neergezet en er niet bij kon. De fiets ben ik zelf, heb ik al zo vaak kunnen vaststellen, zoals voor een ander een auto de eigen persoonlijkheid symboliseert. Maar ik heb nu eenmaal geen auto, kan niet eens auto rijden, en de fiets is niet eens een gek symbool, want je moet jezelf voorttrappen om in beweging te blijven en niet om te vallen.

Maar droevig? Waarom droevig?

Dat is logisch, als ik niet bij mijn fiets, bij mezelf kan komen. Zijn mijn gevoelens zo beangstigend?

Droefheid is waarschijnlijk het werkelijk gevoel dat mij, naast woe-de, bezielde toen ik uit Parijs wegging. Want natuurlijk maakt het mij verdrietig afgewezen, in de steek gelaten te zijn. Gisteren schreef ik

over de bescherming, die Michel mij onder moeilijke omstandigheden heeft geboden. Dit element zit misschien zelfs in zijn bereidheid aan de film mee te werken. Maar daarna geeft hij me een trap, laat hij me weer vallen.

DINSDAG, 8 JUNI Is het verraad aan onze beginselen, om schrijver te worden?

Marx had geen moeite met zijn kunstenaars, en stelde ze geen eisen met betrekking tot het 'partijprogram'.

Lenin was er alles aan gelegen, met Maxim Gorki bevriend te blijven, hoe groot de verwijdering in de eerste periode na de revolutie ook was geweest.

Rosa Luxemburg stelde als enige voorwaarde, dat de schrijver solidair zou zijn met de vertrapten en vernederden.

En Leo Trotski poogde de revolutionaire kunstenaars te organiseren, niet binnen het raam van een partijprogram, maar op de grondslag van de solidariteit met de onderdrukten.

Michel Raptis heeft het intussen moeilijk met Sal Santen. Natuurlijk, Sal Santen is geen schrijver van wereldfaam, maar hoeveel schrijvers zijn er uit de trotskistische beweging voortgekomen?

Waarom gebruik ik toch zulke grote woorden?

Nu herinner ik me een brief van Trotski aan de Franse socialistische jeugdleider Fred Zeller, die in 1934 trotskist werd. Daarin schrijft Trotski, ik citeer uit mijn hoofd, dat er in de trotskistische beweging veel jongeren zijn die de aanleg tot het schrijverschap bezitten.

Wil ik me daarop beroepen? Me onder rabbinaal toezicht bevinden, alleen maar om me tegenover Michel te verdedigen?

Moet ik me dan verdedigen?

14 JUNI 1982 'Zij die het meest geleden hebben zullen geen andere leiding vinden dan die van de Vierde Internationale,' heeft Trotski in 1938 gezegd, toen de Internationale werd opgericht. Een ogenblik is die uitspraak bewaarheid, tijdens de Algerijnse revolutie, toen de leiding van de FLN contact met ons opnam, en toen Ben Bella zich met Michel verbond.

15 JUNI 1982 Toen Michel en ik in september 1961 vrij kwamen, was Posadas, de paus van het Latijnsamerikaans trotskisme, de kluts kwijt. Volgens hem zou een atoomoorlog de mensheid vrij maken voor de wereldrevolutie.

Michel gaf hem in een discussieartikel terecht het advies zich onder psychiatrische behandeling te stellen.

Kort daarna brak Posadas met de beweging en richtte zijn eigen 'Vierde Internationale' op, de zoveelste in de geschiedenis.

Toen ik, in de steek gelaten en geplaatst voor een te zware opgave, tot tweemaal toe longontsteking kreeg na te zijn geconfronteerd met de grofheden van mijn eigen partijgenoten, heb ik mij onder behandeling gesteld van de marxistisch geörienteerde psychoanalyticus Dr. Coen van Emde Boas, voor wie de dialectiek de sleutel vormde tot de oplossing van elk probleem.

Uit deze behandeling is mijn schrijverschap voortgekomen.

20 JUNI 1982 Na een onstuimige rit door de oorlog, Latijns-Amerika en de Algerijnse revolutie heeft het lot, een ongebreideld, wild paard, mij van zijn rug gesmeten. Het heeft mijn ruggegraat niet gebroken, mijn verstand niet aangetast of mijn onafhankelijke houding tegenover het leven, en daarvan getuig ik in mijn boeken.

Ik zal altijd met diep respect blijven denken aan de tijd van mijn samenwerking met Michel Raptis, en ook zijn verklaring getuigt van respect tegenover mij wat het verleden betreft.

En daarmee wil ik dit dagboek beëindigen.

21 JUNI 1982 Rudolf van den Berg wil de film afsluiten met mijn laatste woorden uit het dagboek, vindt dat wat ik eerder opschreef daar niet een voldoende afronding voor vormt. Wat moet ik doen? Ik draai er om heen, zoals ik jarenlang om de pijn van mijn breuk met Michel ben heengedraaid. Misschien vind ik het antwoord in het manuscript waar ik eens aan was begonnen, en waaruit ik op 9 februari een stuk overnam, toen ik ook een treinreis begon, samen met 'Jean'.

Het was een drukte van jewelste op de wereldmarkt. Mannen en vrouwen in de meest bonte klederdrachten boden hun waren aan, soms gekscherend tegen elkaar, dan weer gewikkeld in een hevige ruzie met een koper, die het op een lopen zette, achterna gezeten door

een schreeuwende visser met een nog spartelende kabeljauw in zijn hand. Op een zeepkistje stond een kip onbeweeglijk en zonder de neiging om weg te lopen, om slechts te kakelen toen de boer hem aan zijn poten omlaag liet hangen voor de ogen van een in de veren porrende vrouw. Een kopersmid met pothoed op en met een rijbroek die zijn dunne kuit en nog beter deed uitkomen, hakte met een puntig mesje figuurtjes in een bronzen bord. Een Indiaanse vrouw met bolhoed en poncho als omslagdoek, zat gehurkt achter een stapel roodkleurige, langwerpige aardappelen en gaf haar kindje de borst, tot zij, gekweld door nieuwsgierige blikken, door haar bruine gelaatskleur heen blozend haar bloetheid haastig toedekte. Een grove man met stoppelbaard en gekleed in rok, deelde scheermesjes uit en haalde geld op, terwijl een vrouw met schelle stem liedjes zong, haar rok optilde om de kousen te laten zien die zij te koop aanbood.

Maar het meest geboeid was Nico door een kar met watermeloenen groen als zeewier, en zo groot als de wereldbol die bij hem op school had gestaan, een wonder dat naar alle kanten kon worden gedraaid. Een boer met zelfgebreide kousen aan, waarop grillige figuren aan de Oudheid herinnerden, sneed de meloen in tweeën, en toonde de inhoud, vuurrood als de ondergaande zon, aan de menigte om zijn stoel. Toen gooide hij er een omhoog, die als een luchtballon opsteeg en plots uiteenspatte, zodat de brokken omlaag vielen, tot voor Nico's voeten.

‘Zoek je naar je zielelementje?’ fluisterde een hese stem in zijn oor.

Met een schok van herkenning keek Nico in de ogen van Jean Dominico, die naast hem was komen staan.

‘Malle jongen,’ zei Jean plotseling en gaf hem speels een duwtje met zijn schouder, ‘malle jongen, je kan toch wel tegen een grapje. Hier, eet op, watermeloen is lekker. Watermeloen is goed voor je. Van watermeloen word je sterk.’

Nico, dorstig van de lange reis, hapte gretig in de rode vrucht, spuugde de pitten uit, nam een tweede schijf en zelfs een derde.

‘Goed voor je,’ herhaalde Jean, ‘zorg maar dat je gauw de oude bent. In de steek laten wou je me, ondeugende jongen, terwijl ik je zo hard nodig heb. Kom hier, dan geef ik je een arm.’

Zo leidde hij Nico naar een restaurant, waar ze voor het open raam gingen zitten, omdat ze, in tegenwoordigheid van al die mensen, nergens bang voor behoeften te zijn. ‘Neem een augurkje,’ zei hij, ‘het zuur is hier zoet, en beter dan waar ter wereld ook. Proef je niet hoe zacht het is, en hoe lekker?’

Nico, onder de ban van Jean, liep met hem mee naar buiten, tot zij voor een waarzegster stonden. 'Dames en heren,' riep zij, terwijl zij een grote kristallen bol voor zich had liggen: 'zo moet de verhouding zijn tussen Jean en Nico, zo helder als kristal.'

Terwijl zij echter die woorden sprak, reikte zij Jean een handboei aan, om er Nico mee vast te binden aan de poot van haar tafeltje.

'Laat los,' zei Nico geschrokken.

Jean trok een boos gezicht, en gelastte Nico met hem mee te gaan, terwijl hij hem zijn horloge groot als een wekker voorhield:

'Er zijn pas twintig minuten om. Nog veertig minuten moet ik je spreken, en dan blijf je altijd bij me. Zoveel goede dingen heb je voor ons gedaan, luister, luister toch, luister naar me zeg ik je, nog veertig minuten, anders is het te laat.'

'Nog veertig minuten?' vroeg Nico zich ontsteld af, 'over drie minuten komt de trein.'

Zonder meer op Jean te letten rende Nico weg, zoekende naar het station dat dichtbij moest zijn, maar aan de schaduw die hem vergezelde, nu eens langer, dan weer korter, al naar gelang van de stand van de zon, zag hij dat Jean achter hem liep. Op het perron kon hij hem evenwel niet meer uit de weg. 'Dag Jean,' zei hij met tranen in de ogen, wilde hem een hand geven, maar deze omhelsde hem, kuste hem op beide wangen zodat hij de prikkeling van de baard voelde, zoals hij zich die van zijn vader herinnerde als deze hem een baardje gaf, lang geleden.

'Herrschaften, einsteigen,' gelastte de stationschef, die een fluitje als een sigaar tussen zijn lippen stak.

Nico rukte zich los, omdat Jean zijn hand niet wilde vrij geven, en stapte de trein binnen, die langzaam begon te bewegen.

In de overvolle coupé, waar gastarbeiders zaten te kaarten en elkaar in onverstaanbare talen vertelden van hun verlof of verwijten maakten wegens een verkeerd bod, viel Nico in slaap, en droomde:

Met een razende vaart bewogen zijn voeten zich onder zijn lichaam zonder dat hij er nog macht over bezat. Als hij niet doorrende, zou hij tegen de grond smakken. Oververmoeidheid sneed zijn adem af. Nu speelde hij blindemannetje, zoals kinderen dat doen, een doek te strak om de ogen gebonden waaronder rode vlekken in het volstreckte duister op en neer dansten. In alle richtingen strekte hij zijn armen uit, om tastend te zoeken naar degenen die hem juist ontliepen, hem in de rug duwden om hem zijn onmacht te laten voelen of ten val te brengen. Terwijl zij hem hoonden riep hij de naam van Jean, diens bijnaam

Pietro, zonder antwoord te krijgen, en als hij meende hem genaderd te zijn, door de herkenning van een zucht, een geur, een kuchen, werd er een ander tussen hen in geschoven die dan weer gierend wegluchtte. Steeds wanhopiger voelde hij zich, als een vis die op het strand naar adem hapt, als een plant die met wortel en al uit de aarde is gerukt. Het kon niet waar zijn dat hij Jean nooit meer in zijn leven zou zien. De gedachte daaraan kwelde hem, en steeds luider riep hij: 'Alleen jij weet wat ik voor je heb gedaan, voor je opgeofferd, en dat is pas een klein deel van wat ik werkelijk dag en nacht voor je heb geleden. Geef antwoord, zeg ik je, geef antwoord.' In blinde woede begon Nico te schreeuwen, trapte met zijn voeten en viel op de grond.

Ja, Nico viel op de grond, en Sal Santen viel op de grond.

Maar Sal Santen is weer opgestaan, toen hij schrijver is geworden. In het verhaal over Nico en Jean is Nico op de vlucht, en ook Sal Santen is jarenlang op de vlucht geweest.

Nu evenwel is hij, door zijn paniek heen, toch meegegaan naar Parijs om Michel te ontmoeten.

Daar heeft de ervaring van twintig jaar geleden zich herhaald.

Paris c'est une ville intéressante: alsof ik daarvoor was gekomen! Ik wilde weg. Ik nam de eerstvolgende trein terug naar Amsterdam.

Alleen in de coupé, zag ik voor ogen het portret van Michel dat Rudolf mij op de heenweg had laten zien. Michel is dik geworden, was mijn eerste inval geweest. Ja, Michel Raptis is dik geworden. Hij heeft een dikke huid gekregen. De Michel met wie ik als vriend de gevangenis heb gedeeld, bestaat niet meer.

Ik ga alléén verder, maar ik zal altijd aan de kant van de onderdrukten blijven staan. Dat wás het motief van mijn politieke strijd: het is de zin van mijn schrijverschap.

18 JULI We hebben vandaag in Hilversum de 'voorvertoning' van de film gezien, op de montagetafel, zoals Rudolf die wil uitwerken. Mijn eerste indruk? Wat een zonde, zoveel werk er voor niets is verricht. De Sneevliet-herdenking bijvoorbeeld is helemaal komen te vervallen. Niet ten onrechte, want alleen de vooroorlogse Sneevliet behoort bij het verhaal van mijn leven. Maar pijnlijk is het wel voor alle mensen die destijds in Westerveld zo hun best hebben gedaan, en verwachting zijn gaan koesteren.

Ook zelf kom ik er soms bekaaid af. De door mij in de cel voorgele-

zen fragmenten van brieven aan Bep komen in de film niet voor. En ook het graf van Saartje is weggelaten, arme Saartje, arme Sal.

Ben ik dan ontevreden?

Geenszins. Rudolf is erin geslaagd, een boeiend geheel te maken, dat ontroert.

Op één punt zoekt hij sensatie, en niet de eigenlijke persoon Sal Santen. Hij vraagt naar de bestemming van de zogenaamde valse Franse francs, het 'ondermijnen van de Franse economie'.

Die valse Franse francs hebben nooit het licht gezien, en dat was maar gelukkig ook, want de bestemming ervan heb ik altijd een slag in de lucht gevonden.

Maar wat moet je antwoorden op een dergelijke vraag? Het plaatst je in het centrum daar waar je niet het centrum was, en legt een verkeerde verantwoordelijkheid op je schouders.

Niet voor niets kreeg ik de maagzweer.

Een mogelijke ontmoeting met Michel droeg daar niet alléén schuld aan.

Ontmoeting met Michel. Het is niet doorgegaan, en toch heb ik hem nu op de film ontmoet.

Mijn indruk?

Op bepaalde gedeelten is hij dezelfde goede man van vroeger, op andere ogenblikken herken ik hem eenvoudig niet meer, dan heeft zijn blik iets sardonisch. Nog wel tegenover mij, die hem nu zelfs weer met de film heeft verrast.

Gelukkig is een dagboek geen roman, met zijn strenge eis dat er geen twee wezenlijke emoties door elkaar mogen lopen.

Want die andere emotie was mijn gevecht met Rudolf, die mij wel moest manipuleren in het belang van de film. Hij is helemaal met mijn intuïtie meegegaan, en dat pleit voor hem, al heeft hij het laatste woord.

Alleen wat die 'valse francs' betreft ben ik overrompeld.

Misschien ligt daar wel de zin van het boek van Jacob Israël de Haan, dat hij mij heeft beloofd zonder het te geven.

Uiteraard zonder bewuste opzet, want hij is geen slecht mens, integendeel.

Maar een halve moordaanslag is een dergelijke vraag wel, al is het alleen in mijn verbeelding zo.

En nu maar afwachten wat het verder wordt...

Naschrift van de uitgever

Op 28 september 1982 ontving Rudolf van den Berg tijdens de film-dagen in Utrecht een Gouden Kalf, als prijs voor de beste documentaire van 1982.

Citaat uit het juryrapport:

‘In de documentaire *Sal Santen Rebel* is Rudolf van den Berg erin geslaagd op uiterst subtiele wijze een heel moeilijk te visualiseren onderwerp op bewonderenswaardige wijze vorm te geven, waarbij de anti-climax aan het slot een sterke dramatische werking heeft die geheel overeenstemt met het karakter van een zo aangrijpende man als Sal Santen.’

Noten

bladzijde 5

Vierde Internationale: de door Trotski en zijn medestanders in 1938 opgerichte internationale organisatie van revolutionaire arbeiders, fel gekant tegen stalinisme en imperialisme.

bladzijde 6

FLN: 'Front de Libération Nationale', de nationale bevrijdingsbeweging in Algerije die van 1954 tot 1962 de gewapende strijd tegen de fransen voor de onafhankelijkheid leidde.

bladzijde 21

GPOe: Sovjetrussische geheime dienst, die tijdens de burgeroorlog ook in Spanje tegen revolutionairen actief was (1936-1939); vóór 1922 bekend als de Tsjeka, en ná 1934 (officieel) als de NKVD.

bladzijde 21

Internationaal Secretariaat: De leiding van de Vierde Internationale was als volgt samengesteld: het Internationaal Executief Comité (IEC) werd door het wereldcongres gekozen uit alle secties; uit het IEC werd het Internationaal Secretariaat (IS) gekozen, dat uit haar midden een dagelijks secretariaat koos.

bladzijde 23

Vliegen: W.H. Vliegen (1862-1947) was een van de oprichters en leiders van de SDAP, die ook een omvangrijke geschiedenis van het socialisme in Nederland schreef over de periode 1878-1918.

bladzijde 25

André Breton: (1896-1966) voorman en theoreticus van het surrealisme; kwam tijdens een reis door Mexico in nauw contact met Trotski.

bladzijde 30

OVB: Onafhankelijk Verbond van Bedrijfsorganisaties, kleine linkse vakcentrale (ontstaan in 1948 na een scheuring in de EVC) waarin revolutionair-socialisten, syndicalisten enz. samenwerken.

bladzijde 41

Ben Bella: (geboren 1916), vooraanstaande FLN-leider; na de onafhankelijkheid in 1962 eerste president van Algerije; werd in 1965 afgezet door Boumédiène en bijna 15 jaar gevangen gehouden.

bladzijde 47

CRM: Comité van Revolutionair-Marxisten, een bij de Vierde Internationale aangesloten verzetsorganisatie die in 1942 na het oprollen van de Sneevlietgroep ontstond.

bladzijde 47

Barend Luteraan: (1878-1971) aanhanger van Herman Gorter, speelde een rol in de CPH (in de twintiger jaren) en later in andere links-socialistische organisaties waaronder de Vierde Internationale.

bladzijde 54

RSP: Revolutionair-Socialistische Partij, in 1929 door H. Sneevliet gesticht na zijn breuk met de CPH.

bladzijde 60

OSP: Onafhankelijk Socialistische Partij, in 1932 opgericht door linkse opposanten uit de SDAP; fuseerde in 1935 met de RSP tot de RSAP, de Revolutionair Socialistische Arbeiderspartij.

bladzijde 62

Gehlenpolizei: de zogenaamde 'Dienst-Gehlen' die na '45 fungeerde als (West-) Duitse geheime dienst onder leiding van de voormalige Hitler-officier Gehlen.

TABULA

HALFLINNEN SERIE:

Helmut Eisendle

De rede voorbij of gesprekken over het menselijk verstand

Vertaling Wim Bazelmans/Nawoord Hans Bakx

ISBN 90 70585 01 4

Laurence Sterne

Een sentimentele reis door Frankrijk en Italië

Vertaling & Voorwoord Frans Kellendonk

ISBN 90 70585 02 2

Ludwig Wittgenstein

Opmerkingen over de kleuren

Vertaling & Nawoord Paul Wijdeveld

ISBN 90 70585 03 0

E.M. Forster

Waar engelen schromen te gaan

Vertaling Keith Snell

ISBN 90 70585 07 3

TABULA OPSTELLEN:

Virginia Woolf

Over Londen

Vertaling Carol Limonard

ISBN 90 70585 04 9

DE FINSE BIBLIOTHEEK:

Johan Bargum
De privé-detective
Vertaling Peter Paul Spoor
ISBN 90 70585 08 1

Veijo Meri
Verhalen
Vertaling Dolf Coppes
ISBN 90 70585 09 x

ALGEMEEN FONDS:

Anne Visscher
*Ninjutsu, dertig jaar Nederlands Oost-Indië:
1916-1946*
ISBN 90 70585 01 3

Sal Santen
Schimmenspel, filmdagboek
ISBN 90 70585 11 1

BV UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TABULA
Jeroen Koolbergen *Uitgever*